

Kurgu İle Gerçek Arasında Halife Me'mûn'un Tevbesi ve Zâhid Oğlu Ali'nin Kıssası

Ümit ESKİN | orcid.org/0000-0001-7159-836X | umiteskin@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

Öz

Kıssalar, hikâyeler ve benzeri anlatı türleri, kültürel hayatın önemli bir bölümünü oluştururlar. İnançlar ve düşüncelerle, tavır ve davranışların izahında bu araçlara sıklıkla başvurulur. Bu önemi sebebiyle kıssa ve benzeri anlatılar, edebî ve dinî-tasavvufî kaynaklarda yoğun bir şekilde işlenmektedir. Kıssalar çeşitli amaçlarla yazılsa da özellikle dinî-tasavvufî alanda eğitici ve yönlendirici bir amaç taşır. İyiler ve kötülerin rol modelleri ortaya konur; erdemlere ve ahlâkî olgunluğa teşvik edilir, kötüler ve kötülüklerden sakındırma amacı güdülür. 6-7/12-13. asırda Dımaşk'ta yaşayan Hanbelî âlimî Muvaffakuddin İbn Kudâme el-Makdisî, fıkıh-kelam alanındaki eserlerinin yanı sıra tasavvuf alanında da eserler yazarak insanları bilinçlendirmeye çalışmıştır. Bu eserlerinden biri de yüce Allah'ın af kapısının her zaman açık olduğunu tevbekârların kıssalarıyla anlattığı Kitâbü't-Tevvâbîn adlı eseridir. Bu eserinde yer alan kıssalardan biri de Abbâsî halifesi Me'mûn (198-218/813-833) ile evladı Ali'nin tevbeleri üzerinedir. Kıssada Me'mûn'un oğlu Ali, zühd ve takvasından etkilendiği bir hamal sayesinde elindeki imkanlarla birlikte makamını ve sarayını terk ederek zühd yoluna girmekte, çile çekerek yaptıklarıyla babası Me'mûn'un tevbesine vesile olup onun dönüşümüne katkı sağlamaktadır. İşte bu çalışmada, söz konusu kıssadan hareketle Ali'nin tarihi kişiliği ve kıssanın geçtiği kaynaklar çeşitli yönleriyle incelenerek tahlil edilecektir. Aynı zamanda çetrefilli bir alan olan menkıbevî-tarihî kıssaların gerçekliği üzerinde durularak mezkûr kıssanın gerçeklik düzeyi ve iletmek istediği mesajlar irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler

Abbâsîler, Me'mûn, Ali b. Me'mûn, Muvaffakuddin İbn Kudâme el-Makdisî, Kıssa, Hikâye, Kurgu.

Atıf Bilgisi

Eskin, Ümit. "Kurgu İle Gerçek Arasında Halife Me'mûn'un Tevbesi ve Zâhid Oğlu Ali'nin Kıssası".

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi 10/2 (Temmuz 2024), 642-675. DOI: 10.69576/ihya.1457147

Geliş Tarihi	22.03.2024
Kabul Tarihi	27.05.2024
Yayım Tarihi	25.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Bildirim	ihyajournal@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Between Fiction and Reality the Repentance of Caliph al-Ma'mūn and the Parable of His Ascetic Son, 'Alī

Ümit ESKİN | orcid.org/0000-0001-7159-836X | umiteskin@istanbul.edu.tr

Asst. Prof., Istanbul University Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts,
Department of Islamic History, Istanbul, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

Abstract

Parables, stories and similar narrative forms constitute a significant part of cultural life. These tools are frequently used to explain beliefs, thoughts, attitudes, and behaviors. Due to their importance, stories and similar narratives are extensively covered in literary and religious-sufi sources. Although stories are written for various purposes, they particularly serve an educational and guiding purpose in the religious-sufi domain. They present role models of good and bad characters, encourage virtues and moral maturity, and aim to warn against evil and wrongdoers. Muwaffaq al-Dīn Ibn Qudāma al-Maqdisī, a Hanbali scholar who lived in Damascus during the 6th-7th centuries AH/12th-13th centuries CE, sought to raise awareness by writing works in the field of Sufism in addition to his works in jurisprudence and theology. One of these works is Kitāb al-Tawwābīn, where he narrates the stories of repentant individuals to illustrate that the door of Allah's forgiveness is always open. One of the stories in this work is about the repentance of 'Abbāsids Caliph al-Ma'mūn (198-218/813-833) and his son Ali. In the story, Ali, influenced by the asceticism and piety of a porter, abandons his position and palace along with his resources, embracing the path of asceticism. Through his sufferings and actions, he becomes the means of his father al-Ma'mūn's repentance, contributing to his transformation. This study will analyze the historical personality of Ali and the sources in which this story is mentioned, examining various aspects of the narrative. Additionally, by focusing on the reality of legendary-historical stories, which is a complex field, the authenticity and the messages intended to be conveyed by the mentioned story will be scrutinized.

Keywords

'Abbāsids, al-Ma'mūn, 'Alī al-Ma'mūn, Muwaffaq al-Dīn Ibn Qudāmah al-Maqdisī, Parable, Story, Fiction.

Citation

Eskin, Ümit. "Between Fiction and Reality the Repentance of Caliph al-Ma'mūn and the Parable of His Ascetic Son, 'Alī". *İhya International Journal of Islamic Studies* 10/2 (July 2024), 642-675. DOI: 10.69576/ihya.1457147

Date of Submission	22.03.2024
Date of Acceptance	27.05.2024
Date of Publication	25.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ihyajournal@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Extended Abstract

Parables, stories and similar narrative genres form an important part of cultural life. These tools are frequently used to explain beliefs and thoughts, attitudes and behaviours. Due to this importance, parables and similar narratives are extensively included in literary and religious-sufistic sources. Although parables are written for various purposes, they have an educational and guiding mission especially in the religious-sufic field. There are various goals such as setting an example in the lives of readers through the characters in the parables. In the parables, role models of good and bad people are presented to encourage virtues and moral maturity, and the aim is to avoid bad and evil. This education and guidance is generally to enable people to realise the truth and to be instrumental in their salvation. The main purpose of parables is to convey religious-moral messages to the reader with lessons and lessons rather than revealing historical events in detail. Before Islam, the genre of parable/story existed in Arabs as a narrative style with different forms and names. With Islam, this tradition continued in a more religious framework. Especially in the 2nd/8th century, the ascetic movement that emerged due to negative developments in social life became widespread. In this framework, news about asceticism gained popularity and interest in the society. Various fictional parables based on both factual information and weak and unfounded news emerged. One point to be noted is that it is possible to falsify and change historical information and data intentionally or unintentionally in religious-sufistic parables. Within the framework of this situation, fictional characters can emerge. Fictional characters, which are easier to shape and convey more effective messages, may have a longer life span than an ordinary person. In fact, people can somehow derive values, beliefs and meanings from these parables and characters. The fictional characters in religious-sufistic works generally represent the inner world of human beings and aim to give the readers a spiritual depth. At this point, the reader can also become emotionally attached to the characters in the works. However, in addition to the stated purposes, these characters may also carry different messages. Ibn Qudāma al-Maqdisi, a Hanbali scholar and imam who lived in Dimashq in the 6th-7th/12th-13th centuries, endeavoured on the path of asceticism with his Sufi vocation as well as his works in the field of jurisprudence and theology, and tried to raise people's awareness with his writings in this direction. One of his most important Sufi works is Kitāb al-Tawwābīn, in which he explains that the door of God's forgiveness is always open and the breadth of His mercy is infinite through the parables of the penitents. One of the parables is about the 'Abbāsids caliph al-Ma'mūn (198-218/813-833) and his son 'Alī, about whom there were many debates. In this parable, 'Alī leaves the palace and the blessings in his hands and embarks on the path of asceticism and leads his father to repentance. Although ruling and power is a desirable goal for people, some people throughout history have abandoned the throne they held and distanced themselves from the race for power. In this context, although some of them have become legendary, there have also been some people who left

or had to leave the authority they held but achieved success in the religious-cultural field with their works. As a matter of fact, key influential figures from different civilisations and cultures, such as the Buddha, who left his position, gave himself to religious pursuit and founded Buddhism, Khālid b. Yazīd, the Umayyad heir-apparent, who is rumoured to have patronised translations and dabbled in chemistry, Ibrahim b. Edhem, who is said to be the son of the ruler of Balkh, but later chose Sufism, Şehzāde Mehmed Korkud, who lost the race for the throne but distinguished himself with his scholarly works, Elkass Mirza, the son of the Safavid prince Shāh Ismā'īl, who took refuge with the Ottomans against his brother Ṭahmāsp and was also engaged in poetry and calligraphy, Elkas Mirza, the son of Shāh Ismā'īl, the Safavid prince who took refuge with the Ottomans against his brother Ṭahmāsp and who was also interested in poetry and calligraphy, Muḥammad Dārā Shukūh, the eldest son of Shāh Jahan, who had a Sufi vocation, freely or forcedly abdicated the throne and achieved great success in the religious, scientific and cultural fields rather than politics. Of course, their stories have provided important examples for people. If we return to the parable in question, which constitutes the focal point of the study, in the parable, 'Alī, the son of al-Ma'mūn, enters the path of asceticism by leaving his office and palace with the means at his disposal thanks to a porter whom he is impressed by his asceticism and piety, and contributes to his father al-Ma'mūn's repentance and transformation with his actions. In this study, the parable in question will be analysed by examining 'Alī's historical personality, the sources of the parable and its various aspects. At the same time, the level of reality of the aforementioned parable and the messages it wants to convey will be examined by focusing on the reality of legendary-historical parables, which is a complicated field. In the first chapter, information about al-Ma'mūn's family will be given in the main outlines, whether there is 'Alī among his children will be examined, and the transformation process mentioned in the parable will be tried to be understood by focusing on al-Ma'mūn's politics. In addition, by giving information about al-Ma'mūn's family, information about 'Alī b. al-Ma'mūn will be analysed. Considering this preliminary information, 'Alī b. al-Ma'mūn and his parable will be analysed in the second part. The Turkish translation of the parable will be given in the appendices.

Giriş

Kıssa, hikâye ve benzeri anlatı türleri, geçmişini anlamada mühim role sahiptir. Bu önemi sebebiyle kıssa ve benzeri anlatılar, edebî ve dinî-tasavvufî kaynaklarda yoğun şekilde işlenmiştir.

Kıssalar, dinî-tasavvufî alanda eğitici ve yönlendirici misyona sahiptir. Onlarla okuyucuların hayatında olumlu davranış değişiklikleri hedeflenir. İnsanlar erdemlere ve ahlâkî olgunluğa teşvik edilir. Böylece Âdemoğlunun hakikati idrak ederek kurtuluşu erişmesi arzulanır. Kıssalarda temel amaç, tarihî olayların detaylarıyla ortaya konulması değildir. İbret ve derslerle dinî-ahlakî mesajların okuyucuya iletilmesidir.

İslâm'dan önce Araplarda kıssa/hikâye türü; kıssa, hikâye, nâdire, uhdüse, hurâfe, üstûre, mesel, semer, haber vb. adlarla farklı şekillerde anlatım tarzı olarak mevcuttu.¹ İslâm ile birlikte bu gelenek daha dinî bir çerçeveye bürünerek devam etti. Özellikle II/VIII. asırda sosyal hayattaki olumsuz gelişmeler üzerine ortaya çıkan zühd hareketi yaygınlaştı. Bu çerçevede zühd ve rekâik hakkındaki haberler toplumda revaç ve ilgi gördü. Gerek gerçek bilgilere dayalı gerekse zayıf ve asılsız haberlere dayalı kurgusal çeşitli kıssalar ortaya çıktı.²

Dinî-tasavvufî kıssalarda tarihî bilgi ve verilerin kasıtlı ve kasıt olmaksızın değiştirilmesi mümkündür. Bu çerçevede kurgusal karakterler ortaya çıkabilir. Zikri geçen anlatılardaki kahramanlar, nesiller boyu yaşayan ölümsüz karakterlere dönüşebilir. Hatta insanlar bu kıssalardan ve karakterlerden kendilerine değer, inanış ve anlamlar çıkartabilir.

6-7/12-13. asırda Dımaşk'ta yaşayan Hanbeli âlimî ve imamı İbn Kudâme el-Makdisî (ö. 620/1223), fıkıh-kelam alanındaki eserlerin yanında tasavvufî kimliğiyle de zühd yolunda gayret etmiş ve insanları bu yönde yazdılarıyla bilinçlendirmeye çalışmıştır. Onun tasavvufa dair en önemli eserlerinden biri de *Kitâbü't-Tevvâbîn* adlı eseridir.³ Bu kitapta meleklerden ve geçmiş ümmetler içerisinde yer alan çeşitli sınıflardan kimselerin tevbe kıssaları anlatılır. Bahsi geçen rivayetlerden biri de uygulamaları sebebiyle hakkında birçok tartışmanın olduğu Abbâsî halifesi Me'mûn (198-218/813-833) ile evladı Ali üzerinedir. Bu hikâyede Ali, sarayı ve elindeki nimetleri terk ederek zühd yoluna girmiş ve babasının da tevbe etmesine vesile olmuştur.

Hükmetme ve iktidar gücü, insanlar için arzu edilen bir hedef olsa da tarih boyunca bazı kişiler sahip oldukları tahtı terk etmiş veya iktidar yarışından uzaklaştırılmıştır. Bu bağlamda bazıları efsanevi bir hâl olsa da onlardan bir kısmı toplumsal hafızada yer etmeyi başarmıştır. Nitekim sahip olduğu makamı bırakarak kendini dinî arayışa veren ve Budizm'i

¹ Hasan Cirit, *Halkın İslam Anlayışının Kaynakları: Vaaz ve Kıssacılık* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002), 66-68; Hüseyin Yazıcı, "Hikâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/480.

² Cirit, *Halkın İslam Anlayışının Kaynakları: Vaaz ve Kıssacılık*, 126-127.

³ Dört tahkikli nüshası bulunan eserin ilk tahkikli neşrini Lübnan asıllı Amerikalı şarkiyatçı George Makdisi (ö. 2002) yapmıştır. Detaylar için bk. Ferhat Koca, "İbn Kudâme, Muvaffakuddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/141.

kuran Buda (m.ö. 488-480),⁴ Emevî halifesi iken tahttan feragat eden II. Muaviye (ö. 64/684),⁵ tercümelere himaye ettiği ve kimya ile uğraştığı rivayet edilen Emevî veliahtı Halid b. Yezîd (ö. 85/704),⁶ Belh hükümdarının oğlu olduğu söylenen ancak sonra sûfî olan İbrahim b. Edhem (ö. 161/778),⁷ taht yarışını kaybetse de ilmî eserleriyle temayüz eden Şehzade Mehmed Korkut (ö. 919/1513), abisi Tahmasb'a karşı Osmanlılara sığınan ve şiir ile hatla da uğraşan Safevî şehzadesi Şah İsmâîl'in oğlu Elkas Mirza (ö. 957/1550), Şah Cihan'ın büyük oğlu olan mutasavvıf bir kimliğe sahip Muhammed Dârâ Şükûh (ö. 1069/1659)⁸ gibi farklı medeniyet ve kültürlerden gelen etkili şahıslardan bazıları tahttan feragat etmiş veya etmek zorunda kalarak siyasetten ziyade dinî, ilmî ve kültürel alanda kendilerinden söz ettirmişlerdir. Dolayısıyla onların hikâyeleri insanlar için önemli olmuştur.

Bu bağlamda, çalışmanın odak noktasını oluşturan söz konusu kıssaya dönülecek olursa; kıssada Me'mûn'un oğlu Ali, zühd ve takvasından etkilendiği bir hamal sayesinde elindeki imkânlarla birlikte makamını ve sarayını terk ederek zühd yoluna girmekte ve yaptıklarıyla babası Me'mûn'un tevbesine vesile olup dönüşümüne katkı sağlamaktadır. Bu makalede, bahsi geçen kıssa çeşitli yönleriyle incelenerek tahlil edilmiştir. Aynı zamanda çetrefilli bir alan olan menkıbevî-tarihî kıssaların gerçekliği üzerinde durularak mezkûr kıssanın gerçeklik düzeyi ve iletmek istediği mesajlar irdelenmiştir.

Birinci başlıkta ana hatlarıyla Me'mûn'un ailesi hakkında bilgiler verilerek evlatları arasında Ali'nin olup olmadığı incelenmiş ve Me'mûn'un siyaseti üzerinde durularak kıssada belirtilen dönüşüm süreci anlaşılmasına çalışılmıştır. Ayrıca Me'mûn'un ailesi hakkında bilgiler verilerek Ali b. Me'mûn hakkındaki rivayetler incelenmiştir. Bu ön bilgiler göz önüne alınarak ikinci başlıkta Ali b. Me'mûn ve kıssası tahlil edilmiştir. Kıssanın Türkçe çevirisi ekler kısmında verilmiştir.

1. Kıssanın Tarihsel Bağlamı

1.1. Halife Me'mûn'un Ailesi ve Ali'nin Tarihi Kişiliği

İktidar mücadelesi ve sonrasında gerçekleştirdiği uygulamalarıyla tartışmalı Abbâsî halifelerinden biri haline gelen Me'mûn, Bağdat yakınlarındaki Yâsiriye'de doğdu (15 Rebûlevvel 170/14 Eylül 786). Hârûnürreşîd'in (170-193/786-809) en büyük oğluydu. Asıl adı Abdullah olup Hârûnürreşîd tarafından veliaht ilan edildiğinde "Me'mûn" unvanı aldı.

⁴ Hüsamettin Karataş, "Sakyamuni Buda'nın Tarihsel Kişiliği ve Öğretisinin Yeni Bir Din Haline Geliş Süreci", *Dini Araştırmalar* 16/47 (Haziran 2013), 132.

⁵ Saim Yılmaz, "Muâviye b. Yezîd'in Halifelikten Ayrılması ve Halifelüğün Mervânîlere İntikâli", *İSTEM* 8 (2006), 193.

⁶ Ömer Aras, "Halid b. Yezid (ve Ailesi): Siyasi ve Kültürel Etkinliği Üzerine Değerlendirmeler", *Dergiabant* 5/10 (2017), 161-162.

⁷ Reşat Öngören, "İbrâhim b. Edhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/293.

⁸ Nadir Karakuş - Muhammed Hacısmaioğlu, "Kimya İlminin Öncüsü Olarak Kabul Edilen Bir Emevî Veliahtı: Hâlid b. Yezîd", *Diyanet İlmî Dergi* 59/3 (2023), 1161-1162.

Annesi Merâcil'in Sođđ asıllı bir câriye olduğu zikredilir.⁹ Doğumdan kısa bir süre sonra annesi vefat etti.¹⁰

Me'mûn'un aile hayatıyla ilgili bilgiler kaynaklarda oldukça sınırlıdır. Ancak eşleri, çocukları ve cariyeleri hakkında bazı bilgiler bulunur. Birden fazla eşi olan Me'mûn ilk evliliğini Halife Mûsâ el-Hâdî'nin (169-170/785-786) kızı yani kuzeni olan Ümmü İsa ile yaptı. Diğer evliliği veziri Fazl b. Sehl'in (ö. 202/818) ölümünün ardından kardeşi Hasan b. Sehl'in (ö. 236/851) kızı Boran ile idi (Ramazan 201/Aralık 825). Bu evliliklerin dışında Me'mûn'un birçok cariyesinin olduğu belirtilir.¹¹ Onlardan bazıları çocuk doğurarak ümmüveled statüsüne sahip olmuşlardır. Kaynaklarda bunlardan ikisi hakkında bilgi bulunur. Birinin isminin Muallele olduğu ve onun Me'mûn hayattayken vefat ettiği zikredilirken¹² diğerinin adıyla Sündüs olarak geçer.¹³

Me'mûn'un evliliklerinden kaç çocuğunun olduğu net olmamakla beraber kaynaklarda bazı sayılar yer alır. Ya'kûbî'de (ö. 292/905'ten sonra) 16 erkek çocuğunun olduğu yazar ve isimleri zikredilir.¹⁴ İbn Hazm'da (ö. 456/1064) Me'mûn'un 16 erkek evladı olduğu aktarılır.¹⁵ Me'mûn'un erkek evlatlarının geçtiği bir diğer kitapsa müellifi meçhul olan ve V/XI. yüzyılın başlarında yazıldığı düşünölen *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-hadâik* adlı eserdir. Burada ise 18 erkek evlat zikredilir.¹⁶

İncelenen üç liste üzerinde bazı isimlerin ortak olduğu bazı isimlerinse değişiklik gösterdiği görölmektedir. Ali'nin ismi üç listede de bulunmaktadır. Ancak Ali'nin annesiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bu bilgilerin yanı sıra Ali b. el-Me'mûn, Belâzürî'nin (ö.

⁹ İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 2/444.

¹⁰ Nahide Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı: Me'mûn Dönemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 24.

¹¹ Ebû Tâlib Tâciüddîn Alî b. Enece b. Osmân el-Hâzin el-Bađđâdî İbnü's-Sâî, *Nisâ'ü'l-hulefâ el-müsemmâ Cihâtü'l-eimmeti'l-hulefâ mine'l-harâ'ir ve'l-imâ*, thk. Mustafa Cevad (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1993), 55-80; Nahide Bozkurt, *Me'mûn* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 120.

¹² Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/470.

¹³ Bozkurt, *Me'mûn*, 120; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Mısır: Dârü'l-Meârif, ts.), 9/167.

¹⁴ Ancak isimlerin toplamı 17 erkektir: Bunlar; 1) Muhammed, 2) İsmail, 3) Ali, 4) Hasan, 5) İbrahim, 6) Musa, 7) Harun, 8) İsa, 9) Ahmed, 10) Abbas, 11) Fazl, 12) Hüseyin, 13) Yakup, 14) Cafer, 15) Muhammedü'l-Ekber, 16) Muhammedü'l-Asgar, 17) Ubeydullah'tır. Ubeydullah ile Muhammedü'l-Asgar'ın anneleri Ümmü İsa'dır. Muhammedü'l-Ekber'in annesiyse Muallele'dir. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/470.

¹⁵ 1) Muhammedü'l-Ekber, 2) Abbas, 3) Ahmed, 4) Harunü'l-Ekber, 5) İsa, 6) Harunü'l-Asgar, 7) İbrahim, 8) İsmail, 9) İshak, 10) Yakup, 11) Ali, 12) Hasan, 13) Hüseyin, 14) Cafer, 15) Muhammedü'l-Asgar, 16) Abdullah. Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî İbn Hazm, *Cemheretu ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1982), 64. Ayrıca İbn Hazm Me'mûn'un üç kızı olduğunu zikreder: Ümmü Fazl adlı kızının Ali b. Musa er-Rızâ'nın oğlu Muhammed ile evlendiği ve ardından Medine'ye taşındığı zikredilir. Me'mûn'un, Hz. Ali soyundan gelen birinin dedesi olmak niyetiyle bu evliliği istediği aktarılır. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 454; Bozkurt, *Me'mûn*, 121. Diğer iki kızının adı zikredilmese de birinin Vâsik ile diğerinin ise Mütevekkil ile evlendiği belirtilmiştir. İbn Hazm, *Cemheretu ensâbi'l-Arab*, 64.

¹⁶ 1) Muhammedü'l-Ekber, 2) Abdullah, 3) Muhammedü'l-Asgar, 4) Abbas, 5) Ali, 6) Hasan, 7) İsmail, 8) Fazl, 9) Musa, 10) İbrahim, 11) Yakup, 12) Hüseyin, 13) Süleyman, 14) Cafer, 15) İshak, 16) Ahmed, 17) Harun, 18) İsa. M. J. De Goeje (ed.), *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-hadâik fi ahbâri'l-hakâik (256-350/870-961)* (Leiden: E. J. Brill, 1871), 379.

279/892-93) *Ensâbü'l-eşrâf* adlı nesep eserindeki nakillerde de geçmektedir. Kitabın Hz. Abbâs (ö. 32/653) ve çocuklarıyla ilgili bilgilerinin anlatıldığı dördüncü cildinde Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) dönemiyle ilgili bazı rivayetler aktarılır. Üç farklı isnad zincirinde Ali, babası Me'mûn'dan el-Mansûr ile ilgili bazı bilgilerin naklinde yer alır.¹⁷

Ali b. Me'mûn'un isminin geçtiği bir diğer kaynaksa İbnü'l-Ebbâr'ın (ö. 658/1260) Hafsî Sultanı Ebû Zekeriyâ'nın (625-647/1228-1249) affına mazhar olmak amacıyla azledilip daha sonra bağışlanan kâtiplerin hayat hikâyesini ele alan *İ'tâbü'l-küttâb* isimli eseridir. Burada Fazl b. Mervân'ın affı anlatılırken Me'mûn'un oğlu Abbas ve Ali'nin, amcaları İbrahim b. Mehdî ile olan bazı diyalogları zikredilir.¹⁸

Yukarıda nakledilen bilgiler, Ali b. Me'mûn'un hanedan mensubu olarak tarihî şahsiyetini kesinleştirmektedir. Ancak bu rivayetler dışında Ali'nin annesi, siyasî olaylardaki konumu ve hayatı hakkındaki diğer bilgiler meçhuldür.

1.2. Me'mûn'un Kişiliği ve Siyaseti

Me'mûn, güçlü bir hafıza ve zekâya sahipti ve çocukluğundan itibaren dönemin önemli ilim adamlarından eğitim aldı. Arap dilinde Ali b. Hamza el-Kisâî'den (ö. 189/805) ve hadiste Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799), Abbâd b. Avvâm (ö. 185/801) ve Yûsuf b. Atıyye'den (194/810) dersler aldı. Kur'an'ı hifz eden nadir halifeler arasındaydı.¹⁹ Yetiştirme sürecinde önemli roller üstlenen diğer kişiler arasında Bermekî ailesinden Ca'fer b. Yahyâ (ö. 187/803) ve Hârûnürreşîd tarafından saraya alınarak Me'mûn'u yetiştirmesi için görevlendirilen ve sonradan veziri de olan İran asıllı Fazl b. Sehl bulunmaktaydı. Ayrıca yetişmesinde ve halifeliğinde Mu'tezile âlimlerinden Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) Me'mûn'un sarayında bulunmuş ve hocaları arasında yer almıştı.²⁰ Onun küçük yaşlardan itibaren devam eden eğitim süreci, ilmî konulara ilgi duyan entelektüel karaktere sahip bir halife olarak yetişmesini sağladı.²¹

Hârûnürreşîd'in Tûs'ta vefatıyla (3 Cemâziyelâhir 193/24 Mart 809) birinci veliaht el-Emîn (193-198/809-813) 22 yaşında Bağdat'ta hilafet makamına geçti.²² Ondan 6-7 ay daha büyük olan ikinci veliaht Me'mûn ise Horasan'ı idare etmeye başladı. Çok geçmeden kardeşler arasında çevrelerindeki devlet adamlarının kışkırtma ve yönlendirmeleriyle taht mücadelesi başladı. Emîn'i veziri Fazl b. Reb' (ö. 208/823-24), Me'mûn'u ise veziri Fazl b. Sehl yönlendirdi ve birbirlerine karşı çeşitli hamleler yaptılar.²³ Emîn'in Me'mûn'u

¹⁷ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Suheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 4/191, 233, 272.

¹⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr İbnü'l-Ebbâr, *İ'tâbü'l-Küttâb*, thk. Salih el-Eşter (Dimaşk: Matbaâtü Mecma'i'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dimaşk, 1380/1961), 130-131.

¹⁹ Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 78.

²⁰ Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, 24-25.

²¹ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 78.

²² Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 8/364.

²³ Mesut Can, *Abbasi Siyaset Geleneğinde Sasani-Fars Tesiri: Fazl b. Sehl Örneği* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2016), 39-50.

veliahtlıktan uzaklaştırmak istemesi ve Me'mûn'un da buna karşı mücadele etmesi iki kardeş arasındaki mücadeleyi kaçınılmaz olarak bir süre sonra savaşa dönüştürdü.²⁴

Emîn, eski Horasan valisi Ali b. İsa b. Mâhân'ı (ö. 195/811), Me'mûn'un Tâhir b. Hüseyin (ö. 207/822) komutasındaki ordusu üzerine gönderdi. Rey yakınlarında yapılan savaşı Tâhir ve ordusu kazandı. Emîn'in bundan sonra gönderdiği iki ordu da başarısızlığa uğradı ve onlar üzerine gönderecek ordusu kalmadı.²⁵ Nihayetinde Me'mûn'un kumandanları Bağdat'ı kuşattı. Yaklaşık bir yıl süren kuşatma Bağdat'ın harap olmasına, birçok insanın ölmesine ve sosyal buhranlara sebep oldu. Sonuçta Me'mûn'un kuvvetleri şehre girdi ve 24 Muharrem 198/24 Eylül 813 gecesi Emîn'i öldürdüler.²⁶

Me'mûn Horasan'daki idareciliğinde birçok tecrübe kazandı. Emîn ile mücadelesi sırasında haracın bir kısmını kaldırma gibi Horasan halkının kalbini kazanacak adımlar attı.²⁷ Emîn ölümünün ardından oluşan kaotik ortamda Alioğulları'nın yürüttüğü imamet mücadelesinin hızını kesmek ve iki aile arasında barış sağlamak amacıyla Medine'den yanına getirttiği Ali evlâdından on ikinci imamın sekizincisi Ali b. Musa er-Rızâ'yı (ö. 203/818) veliaht tayin etti.²⁸ Üstüne Abbâsîlerin resmi rengi olan siyah elbiseyi çıkarıp Ali evlâdını simgeleyen yeşil renkli elbiseyi giydi (201/817).²⁹ Hânedan dışından birini veliaht tayin etmesi Abbâsîlerin sembolü olan siyah renge dair geleneği bozması bir kısımdan destek görse de hem halkın hem de hanedan mensuplarının tepkisine sebep oldu.³⁰

Me'mûn'un bu süreçte vezirinin etkisi altında kaldığı rivayet edilir. Fazl b. Sehl'in, devletin yönetim merkezini Bağdat yerine Merv'e taşınması noktasında Me'mûn'u ikna ettiği zikredilir. Ayrıca Me'mûn'u Tâhir b. Hüseyin'i fethettiği yerlerden uzaklaştırıp yerine kardeşi Hasan b. Sehl'e Irak, Fars, Ahvaz, Hicaz ve Yemen'in idaresini verme konusunda ikna eder. Ancak Me'mûn'un hilâfet merkezi olarak Merv'i seçmesi, İran asıllı Fazl b. Sehl'i vezir yapması ve İranlı güçlere önem vermesi Arapları iyice tedirgin etti ve tepki göstermelerine sebep oldu. Nitekim o, bu kararları aldığı sıralarda halk arasında bazı dedikodular yayılmaya başladı. Buna göre Fazl'ın halifeyi avucunun içine aldığı, onu ailesinden ve kumandanlarından uzaklaştırıp saraya kapattığı ve hatta devleti onun yönettiği söylenmekteydi.³¹ Nitekim Me'mûn 5 Muharrem 202/24 Temmuz 817 tarihinde Bağdat'taki muhalifleri tarafından görevden uzaklaştırıldı ve yerine hanedandan İbrâhim b. Mehdî'ye (ö. 224/839) biat edildi.³²

²⁴ Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, 32-35.

²⁵ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 8/418-438.

²⁶ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 8/478.

²⁷ Abdülazîz ed-Dûrî, *Abbâsîler Tarihi: Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açından*, ed. Faik Akcaoğlu, çev. Asım Koç (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2020), 180.

²⁸ Mehmet Ali Büyükkara, *İmamet Mücadelesi ve Hâşimoğulları* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 61.

²⁹ Murat Biyıklı, "Abbâsîler Dönemi Sosyal Hayatın Bir Göstergesi Olarak Kılık Kıyafet Kültürü (750-850)". *Amasya İlahiyat Dergisi* 18 (Haziran 2022), 19.

³⁰ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 8/554-555.

³¹ Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, 70-71.

³² Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 8/557.

Me'mûn'un ülkede gerçekleşen bu kaotik ortamdan tam olarak haberdar olmadığı ve veliahtı Ali er-Rızâ'nın Me'mûn'a hadiseleri aktarmasıyla öğrendiği nakledilir. Buna göre Ali, Emîn'in öldürüldüğü günden beri halkın isyan ve karışıklık içinde olduğunu, Fazl b. Sehl'in bazı haberleri ondan gizlediğini, aldığı bazı karar ve yapmış olduğu bazı icraatların halk ve Abbasoğulları tarafından tepkiyle karşılandığını ve hatta Bağdat'ta İbrâhim b. Mehdî'ye halife olarak biat ettiklerini bildirdi.³³ Me'mûn, bunların doğru olduğunu öğrendikten sonra karışıklıklara son vermek amacıyla veliahtı Ali er-Rızâ ve veziri Fazl b. Sehl ile birlikte 202/817 yılında Merv'den Bağdat'a yola çıktı.³⁴ Bu yolculuk esnasında veziri Fazl b. Sehl 2 Şâban 202/13 Şubat 818'de suikastle öldürülürken veliahtı Ali er-Rızâ da 29 Safer 203/5 Eylül 818 tarihinde yediği üzümler sebebiyle şüpheli bir şekilde öldü.³⁵ Farklı rivayet ve açıklamalar olsa da kanaatimizce ikisi de kuvvetle ihtimal, Bağdat'ta yeni bir sayfa ve bir politika başlatmak isteyen Me'mûn tarafından öldürülmüştü. Bu ölümlerin Me'mûn'a yararı olduğunda şüphe yoktur. Nitekim Ali b. Musa'yı veliaht tayin etmesine tepki gösteren Bağdat'taki muhaliflerine onun ölümünü haber vererek onları kendisine itaate çağırıştı.³⁶

Yaklaşık 2 yıl süren yolculuğun ardından Me'mûn, Bağdat'a girdi (15 Safer 204/11 Ağustos 819) ve sükûneti tesis edici bazı kararlar aldı.³⁷ Yeşil rengi terk edip Abbâsîlerin rengi olan siyaha döndü. Ülkenin çeşitli bölgelerindeki isyancı ve mütegalib unsurlarla mücadele etmeye başladı. Nasr b. Şebes'in el-Cezîre'de çıkardığı isyan uzun süre devam ettiyse de Abdullah b. Tahir vasıtasıyla isyan son buldu (209/824).³⁸ Kısa süreçte bazı isyanlar bastırılrsa da Babek'in (201/816) ve Zutların (205/820) çıkardığı isyanlar da uzun süreçte kontrol altına alınabilmişti. Mısır'daki otorite boşluğunun yanı sıra kabilevî çatışmalara dayalı sorunlar zaman zaman kontrol altına alınsa da isyanların genişlemesi nedeniyle Me'mûn Mısır'a gitti ve Kıptîlerin isyanını sert şekilde bastırdı (Muharrem 217 / Şubat 832).³⁹

Gençliğinde sıkı bir eğitim almanın yanı sıra Horasan'daki entelektüel ortamın etkisiyle olsa gerek Bağdat'ta da yoğun ilmî faaliyetlerde bulundu. Klasik felsefe ve tabiat ilimleriyle ilgilenen Me'mûn, çeviri faaliyetlerini hızlandırdı, âlimleri himaye etti ve ilmî kurumlar tesis etti. Kendisinden önce bir aşamaya gelen Beytülhikme'yi daha da geliştirdi.⁴⁰ Bu mekân, sadece kütüphane işlevi görmekle kalmayıp, aynı zamanda eserlerin tercüme edildiği adeta bir araştırma enstitüsü hüviyetine büründü. Me'mûn, çeşitli vesilelerle

³³ Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, 63.

³⁴ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 8/564.

³⁵ Gülgün Uyar, *Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı (260/873'e kadar)* (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2008), 324.

³⁶ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 8/568.

³⁷ Taberî, *Târîhü't-Taberî*, 8/574-576.

³⁸ Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, 42.

³⁹ Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, 77-83.

⁴⁰ Beytülhikme'nin Me'mûn döneminde kurulduğunun yanı sıra öncesinde kurulduğu ile ilgili olarak bk. Samet Şenel, *Halife Me'mûn'a kadar İslâm Dünyasında Çeviri Faaliyetleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 116-118.

Bağdat'a getirtmeyi başardığı felsefe, matematik, tıp ve musikiye dair eserlerin Arapça'ya çevrilmesini sağladı. Me'mûn dönemindeki bu çeviri faaliyetlerinin etkisi, sadece ilmi çevrelerle sınırlı kalmadı. Toplumunu da etkileyerek fikrî/itikadî çalkantılara zemin hazırladı.⁴¹

Me'mûn dönemi gerek Horasan gerekse Bağdat devriyle, İslâm tarihinde düşüncenin gelişimi açısından önemli bir kırılma noktası teşkil eder. Çünkü Me'mûn, çeviri faaliyetlerini himaye etmesi yanında dönemin ilmî hayatını zenginleştirip geliştiren meclisler kurulmasına da öncülük etti. Merv'de başlattığı ama sınırlı olan ilim meclislerini⁴² Bağdat'a vardığında genişleterek fıkıh, kelim ve felsefe gibi çeşitli alanlardan âlimlerin belirlenmesini istedi. Belirlenen isimlerden on kişiyi danışman olarak seçti ve ilmî tartışmaların yapıldığı toplantılar tertip etti. Me'mûn, bu meclislerdeki ilmî tartışmalara başkanlık yaptığı gibi bazen de tartışmacı olarak katıldı. Me'mûn'un bu meclisleri düzenlemedeki amacının çeşitli gruplara bölünen Müslümanları orta bir yolda birleştirmek ve birbirlerine düşman olmalarını engellemek olduğu düşünülür. Nitekim daha çok kelâm ve mezheplerle ilgili sorunların tartışıldığı bu oturumlarla ilgili olarak Me'mûn'un Yahya b. Eksem'e (ö. 242/857) bu toplantıları çeşitli grupları din için en uygun ve hoşnut olunacak orta bir yolda birleşmelerine vesile olması ümidiyle yaptığını söylemişti.⁴³

Me'mûn, özellikle Kâdılkudât İbn Ebû Duâd'ın (ö. 240/854) etkisiyle itikadî meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik veren kelâm mezhebi olan Mu'tezile'yi devletin resmî mezhebi ilân etti (Rebûülevvel 212/Haziran 827). Ayrıca yayımladığı bir emirle herkesi bu mezhebin temel görüşlerinden biri olan Kur'an'ın mahlûk (halku'l-Kur'ân) olduğu düşüncesini benimsemeye zorladı.

Bizans'a karşı gerçekteşirdiği Tarsus seferi sırasında (218/833) Rakka'da bulunan Me'mûn, Bağdat'taki vekiline gönderdiği emirle Abdurrahman b. Yûnus, Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Züheyr b. Harb gibi âlimlerin halku'l-Kur'ân konusunda sorguya çekilmesini istedi. Bu sorgulama neticesinde onlar Me'mûn'un istediği üzere Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyerek kurtuldular. Ancak Me'mûn, ikinci bir mektupla başka isimlerin dahil olduğu âlimler grubunun sorgulanmasını emretti. Bunlar arasında Affân b. Müslim (ö. 220/835), Ali b. Medînî (ö. 234/848-49), Ubeydullah b. Muhammed, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Muhammed b. Sa'd (230/814), Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855), Kavârîrî (ö. 235/850), Hasan b. Hammâd es-Secâde (ö. 241/855), Biş b. Velîd el-Kindî (ö. 238/853) ve Muhammed b. Nûh (ö. 218/833) başta olmak üzere devrin önemli ve sevilen âlimlerinden bir grup da

⁴¹ Halku'l-Kur'an fikrinin ortaya çıkmasında farklı görüşler bulunur. Bunlardan biri de Grek kültürünün ve filozofların etkisi olduğu yönündedir. Heraklitos ve Anaxagoras'ın felsefelerinde önemli bir yeri olan "Logos" kelimesinin Arapçaya "kelam" olarak tercüme edilmiştir. Bu tercümenin de Müslümanlar arasında ilahi kelâmın ezeliiliği ve buna bağlı olarak halku'l-Kur'an meselesinin ortaya çıktığı zikredilir. Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 105.

⁴² Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 83.

⁴³ Ebû'l-Fazl b. Tayfûr Ahmed b. Tayfûr Bağdâdî İbn Ebû Tâhir, *Târîhu (Kitâbu) Bağdâd*, ed. İzzet el-Attâr el-Hüseynî - Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Keşerî (Kahire: Mektebetü Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1949), 45-46; Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, 91.

bulunuyordu.⁴⁴ Bu sorguda Ahmed b. Hanbel, Hasan b. Hammâd, Seccâde el-Bağdâdî, Ömer b. Meysere el-Kavârîrî ve Muhammed b. Nûh mezkûr görüşe katılmadıkları için zincire vuruldu. Diğerleri ise mezkûr görüşe katıldıklarını söyleyerek kurtuldular. Seccâde ve Ömer b. Meysere ise ısrarlarından vazgeçince serbest bırakıldılar.⁴⁵

Ahmed b. Hanbel ile Muhammed b. Nûh düşüncelerindeki ısrarları üzerine zincirlenerek halifenin bulunduğu Tarsus'a yola çıkarıldılar. Rakka'ya geldiklerinde Me'mûn'un Tarsus'taki Pozantı suyu yakınlarında vefat ettiği haberi geldi (18 Receb 218/9 Ağustos 833). Böylece Bağdat'a geri gönderildiler. Me'mûn'un vasiyetiyle⁴⁶ bir süre daha devam eden mihne uygulamaları Mu'tasım (218-227/833-842) ile devam etmiş, Vâsık (227-232/842-847) ise bir süre devam ettirdikten sonra bundan vazgeçmiş, Mütevekkil (232-247/847-861) ile nihai olarak sonlandırılmıştı.⁴⁷

Me'mûn'un başlattığı mihne uygulamasında Ahmed b. Hanbel'in kararlı tavrı ve mücadelesi başlarda onun hapsedilmesine ve çeşitli işkence ile mahrumiyetlere uğramasına sebep olsa da bu durum onun ilim, zühd ve takvâ gibi açılarıyla geniş halk kitlelerince tanınmasını sağlamış ve görüşlerinin ilim adamlarınca destek bulmasına ve Hanbelilik mezhebinin teşekkül etmesini sağlamıştır.⁴⁸

İlme değer veren entelektüel bir karaktere sahip Me'mûn yaklaşık 20 yıllık iktidarı döneminde yaşanan savaşların ve mücadelelerin yıpratıcı etkisi olsa da âlimleri himayesi ve desteklemesi yanında ilmi faaliyetlere önem vermesi ilim ve kültür hayatının gelişmesini sağlamıştır. Ancak Me'mûn'un Mu'tezile'yi resmi mezhep ilan etmesi ve mihne ile âlimleri baskı altına alması onun vefatının ardından da mihnenin bir süre devam etmesi halk ve ulemâda ona karşı ciddi bir tepki duyulmasına sebep olmuştur.⁴⁹ Başta Hanbeliler olmak üzere selef akidesine sahip âlimler ve Mu'tezile karşıtları mihnede baskıyla kabul ettirilmek istenen hususları eleştiren ve aksini kanıtlayıcı eserler yazmışlardır.⁵⁰

⁴⁴ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 136-137.

⁴⁵ Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, 95-96.

⁴⁶ Dürî, *Abbâsiler Tarihi*, 205.

⁴⁷ Mütevekkil'in mihneyi kaldırması ve izlerinin silinmesi için bk. Selahattin Polatoğlu, "İhya ile İfsat Arasında Halife Mütevekkil Dönemine (232-247/847-861) Farklı Yaklaşımlar", *İhyâ*, ed. Hüsamettin Yıldırım v.dğr., (Konya: Kitap Dünyası, 2022) 2/396-397.

⁴⁸ Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: MÜFV Yayınları, 2016), 73.

⁴⁹ Mihne uygulamalarının etkileri için bk. Murat Bıyıklı, *Sâmerrâ* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 487-488.

⁵⁰ Muhyettin İğde, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 165-166; İğde, *Halkın İslam Anlayışının Kaynakları*, 108; Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371-375.

2. Kıssanın Tahlili ve Kaynakları

Bu başlık altında kıssa, içinde geçen üç karakter olan Ali, Me'mûn ve Hamal üzerinden kısaca tasvir edilmiştir. Daha sonra Ali'nin tarihi kişiliği, kıssanın literatürdeki konumu ve geçtiği kaynak ile müellifi detaylı bir şekilde incelenmiştir.

2.1. Ali b. Me'mûn'un Tasviri

Kıssa ilk başta Ali b. Me'mûn'un tasviriyle başlar. Saray görevlilerinin dilinden Ali'nin ahlaklı, hoş tabiatı ve fesahati gibi birçok güzel özelliği zikredilir. Me'mûn'un Ali'yi diğer evlatlarından önde tuttuğu ve sevdiği zikredilir. Hatta görevlilerin onun letafet ve hoşluğundan gözlerini alamadıkları söylenir. Yani kişilik özellikleri övülen ve sevilen bir veliaht adayı görünümü çizilir.

Babası Me'mûn'un meclisinden uzak durmaya çalıştığı anlatılan Ali'yi, pederi şatafatlı yemek sofrasına çağırır. Ancak o buna rağmen gitmek istemeyerek hizmetkâra uyuduğunu söyleyerek kurtulmak ister. Me'mûn ise onun uyandırılmasını emredince yemeğe katılmak zorunda kalır. Ziyafetin ardından Me'mûn'un, nedimleriyle içki meclisine oturması üzerine Ali'nin sofradan kalktığı belirtilerek onun içki içmediği vurgulanır. Ali, Dicle'ye bakan sarayına geçer ve donattığı balkonda kendi cariyeleri ve nedimleriyle birlikte oturur.

Balkonundan Dicle kenarındaki hamalı izlemesi ve onu çağırması Ali'nin yeni kararlar almasında kıvılcım etkisi yaratır. Hamalın içinde bulunduğu fakirlik ve zor duruma rağmen hayat sevinci, mücadelesi ve Allah'a karşı itaati Ali'yi derinden etkiler. Ali'nin hamalla konuşması ve hamalın verdiği cevaplar onu derin bir tefekküre iter. Ali, hamaldan kendisini zühde götürcek bir dua yapmasını ister. Hamal ona içten ve güzel bir dua yapar. Ali bu duadan çok etkilenir. Hamalın gönderilmesinin ardından nedimlerinin yanına dönen Ali, yaşadıklarından etkilenerek içinde bulunduğu konumu sorgulamaya başlamıştır. Kütüphane görevlilerine emrederek Hz. Ömer (13-23/634-644) ve Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720) gibi adalet timsali halifelerin hayatlarına dair kitapları getirtir ve onların hayatlarını kendi yaşamlarıyla mukayese eder. Aynı şekilde Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), Rebî' b. Huseym (ö. 65/685) ve Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748'den önce) gibi örnek âlimlerin zühdlerinden pasajlar okur. Lüks ve şatafat dolu hayatıyla onlarınkini karşılaştırır.

Kendi varlığını ve içine daldığı nimetleri sorgulayan Ali, etrafındakileri gönderdikten sonra tefekküre dalıp zühd yolunda kesin kararlar alır. Saraydaki görevlilere talimatlar verir ve ertesi sabah yanında bir görevliyle Dicle'ye gider. Beraberindeki adamdan ayrılarak dönemin önemli ilim ve ticaret merkezlerinden biri olan Basra'ya yönelir. Babasının kendisini aramasına rağmen Ali, kılık değiştirerek yaşamını sürdürür. Gündüzleri hamallık yapar ve oruç tutar; geceleri de ibadetle geçirir. Yıllar süren bu kararlı zühd yaşantısı, nihayetinde hastalanmasıyla sona erer. Vefatının yaklaştığını hissettiğinde, babasına iletmek üzere hancıya yüzüğü ile mühürlenmiş bir mektup bırakır. Vefatının ardından hancı, valiye; vali de Me'mûn'a cenaze ve emanetleri ulaştırır.

Özetlenecek olursa sarayda türlü nimet ve debdebe içerisinde yaşayan Ali, hamalın hikmetli tavrı, cevapları ile özündeki o davranışlarının da etkisiyle kendi içinde bulunduğu ortamı ve konumu sorgular. Keskin kararlar alarak sarayı ve içindeki nimetleri terk ederek alınının teriyle yaşamayı ve ibadeti seçer. Ali, vasiyeti ile ölümü sonrasında bile babası Me'mûn'u etkiler ve onun tevbe etmesine ve dönüşüm yaşamasına vesile olur.

2.2. Me'mûn'un Tasviri

Kıssada Me'mûn'un saraydaki yaşamı tasvir edilir. Sarayda nedimleriyle beraber çeşit çeşit yiyecek ve içecek bolluğu içerisinde sunulur. Ali ise hem babasıyla buluşmaktan hem de onun meclisinde bulunmaktan sıkıntı duyar. Nitekim Ali, hamalla konuştuğundan ve yiyeceklerini gördükten sonra babasının meclisinin şatafatlı ve israflı halini tasvir eder. Yemekleri çeşitleri ve detaylarıyla zikreder. Hamur işlerinden tatlılara, onların elenmesinden pişen ateşine kadar lüks ve sefahat portresi çizilir. Yemeklerin ardından Me'mûn ve nedimlerinin mey faslına geçişi anlatılır ki Ali mey içmediğinden meclisten çıkar.

Ali, saray ve içindeki debdebeli hayat ile makamlarını terk ederek zühdü seçtikten sonra Me'mûn onu aratmak için dört bir yana haber salar ve gözcüler görevlendirir. Ancak bu arayışı Ali vefat edene kadar sürecek ve bir neticeye ulaşamayacaktır. Sonuçta Ali'nin vefat haberi ve babasına bıraktığı mektup Me'mûn'a ulaşır. Mektupta Fecr sûresinin ilk on dört âyetini okuması ve okuduklarından ibret alması istenir. Me'mûn, yaşananlardan ve oğlunun nasihatlerinden derinden etkilenir ve mezarın başında onunla Allah'ın kendisini faydalandırıldığını söyler.

Me'mûn bu yaşananlardan sonra davranış ve uygulamalarını değiştirir. Oğlu için bir milyon dirhem sadaka verir. Hapistekileri affeder, valilerine mektup yazarak halka adil davranmalarını, mazlumlara haklarını iade etmelerini içeren ve başka birçok konuyu ihtiva eden yazılı emirler gönderir. Artık hiçbir lezzet onu rahatlatamaz. İlim adamlarının meclislerine giderek, sadece onların sabır telkini ve öğütleriyle huzur bulur. Bu hal üzere kıssa biter. Özetle Me'mûn sarayda türlü nimetler içerisinde bir hükümdar olarak yansıtılır ve oğlu Ali'nin ona yaşattıkları ve vasiyeti akabinde dönüşümden bahsedilir.

2.3. Hamal'ın Tasviri

Kıssadaki bir diğer karakter hamaldır. Etkileyici bir tasvirle sunulur. Ali saraydaki balkonundan Dicle'yi izlerken nehrin kenarına gelen hamal dikkatini çeker ve onu izler. Hamal, fakirliğin göstergesi üst başı, pabuçlarıyla ve hareketleriyle detaylıca tasvir edilir. Heybesinden çıkardığı kırıntıları suda ıslattıktan sonra baharatlarla iştahlı bir şekilde ve Allah'ın adını anarak yer. Yemeğini bitirdikten sonra da güzel bir dua ile Allah'a hamd eder. Ardından bir süre uzanır ve uyandıktan sonra akşam namazını kılar. Ali, hamalın hal ve hareketlerini gördükten sonra onunla tanışmak ister ve görevlileri onu tedirgin etmeden getirmeleri için gönderir.

Görevli, hamalı eşya taşımaya çağırır da o saraya gitmemek için bahaneler öne sürer. Ancak görevlinin ısrarı neticesinde, bir şeyi istemese de arkasında Allah'ın hayırlı şeyler murat edebileceği âyetlerini düşünerek yola koyulur. Sarayda huzura çıkarılınca Ali ona oturmasını söyler. Ancak nedimleri onu pis bularak aşağılarlar. Ancak Ali onları susturur ve hamalı tanımak için sorular sorar. Hamal sorulara hikmetli şekilde cevaplar verir. Hamal fakir ve bekâr; annesi yaşlı ve kötürüm; kız kardeşi yatalak ve kördür. Ancak buna rağmen cevaplarında Allah'a itimat ve şükür bulunur. Rızık arayışı için çalışsa da ibadetlerini aksatmaz, akşamlarını ibadetle geçirir. Ali, onun ahvâline acıyarak ihsanda bulunmak ister. Ancak hamal ısrarlara rağmen kabul etmez ve ihtiyacı olmadığını söyler.

Ali, onun bu tavırlarından etkilenir ve kendisinden yardım ister. Hamal şaşırır ve ne olduğunu sorar. Ali, onu yalnız bir odaya alır ve kendisine dua etmesini böylece zühde ve ahirete rağbet etmek istediğini söyler. Hamal dua makamında olmadığını söylese de ona bazı hikmetli nasihatlerde bulunur ve onun için derunî güzel bir dua yapar. Ali duadan etkilenir ve ağlar. Ardından hamala bir şeyler vermek ister ancak hamal sadece serbest kalmak ister. Ali de onun gitmesine izin verir. Hamal ana hatlarıyla yaşama sevinci olan, Allah'a daima şükreden, zorluklar sebebiyle Allah'a isyan değil itaat eden bir karakter olarak tasvir edilir. Onun dünyaya karşı bu zühd ve ahirete karşı önem veren hikmetli tavrı Ali'nin dünyasında keskin kararlar almasına yol açar.

2.4. Kıssanın Literatürdeki Konumu: İbn Kudâme el-Makdisî ve Kitâbü't-Tevvâbîn

Kaynaklar tarandığında mezkûr kıssayla ilgili sınırlı bilgilerin bulunduğu görülmüştür. Bu malumatlar aşağıda verilerek değerlendirme ve ihtimaller ortaya konulmuştur.

Ali b. el-Me'mûn'un kıssasının ilk geçtiği yer İbn Kudâme el-Makdisî'nin tarihte çeşitli sıfatlara sahip meşhur ve önemli kişilerin tevbeleriyle ilgili kıssalarını anlattığı *Kitâbü't-Tevvâbîn* adlı eseridir. Kitapta "Me'mûn'un tevbesi/Ali b. el-Me'mûn'un tevbesi" başlığı⁵¹ altında mezkûr kıssa anlatılır. Kıssadan önceyse olayın isnad zinciri şu şekilde zikredilir: "İbrahim b. el-Cüneyd, *Zühdü'l-Mülûk kitabında* şu rivayeti Sâlih b. Abdilazîz isnadıyla zikretmiştir: *Demiş ki: Bana amcam Abdülhamid b. Muhammed'in verdiği habere göre:*"⁵²

Kıssanın İbn Kudâme dışında geçtiği bir diğer kaynaksa Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-â'yân* adlı umumî tarih eseridir. Sıbt kıssayı nakletmeden önce şeyhleri olan İbn Kudâme'nin *Kitâbü't-Tevvâbîn* adlı eserinde kıssayı okuduğunu söyler.

⁵¹ Yazmada kıssanın herhangi bir başlığı olmadığı anlaşılmaktadır. Muhakkiklerden Abdülkâdir el-Arnaût parantez içerisinde "Me'mûn'un tevbesi", Hâlid Abdüllatif es-Seb' ise "Ali b. el-Me'mûn'un tevbesi" başlığını kullanmıştır. Kıssada hem Ali hem de Me'mûn'un geçmişteki yaşamlarını terk etmeleri hasebiyle iki başlıkta kanaatimizce kıssaya uygun düşmektedir. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî İbn Kudâme el-Makdisî, *Kitâbü't-Tevvâbîn*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984), 174; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî İbn Kudâme el-Makdisî, *Kitâbü't-Tevvâbîn*, thk. Hâlid Abdüllatif es-Seb' el-Alemî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 2001), 200.

⁵² İbn Kudâme el-Makdisî, *Kitâbü't-Tevvâbîn*, 2001, 200-201.

Ardından da isnad zincirini verir. Ancak İbn Kudâme'nin zikrettiği “İbrahim b. el-Cüneyd, *Zühdü'l-Mülûk kitabında şu rivayeti Salih b. Abdilaziz isnadıyla zikretmiştir*” isnad zinciri onda bazı değişikliklere uğramıştır: “İbrahim b. el-Cüneyd *er-Ravza fi zühhâdi'l-mülûk kitabında şu rivayeti Abdülhamid b. Muhammed isnadıyla zikretmiştir*”. Ayrıca kıssanın Sibt İbnü'l-Cevzî'nin naklinde, İbn Kudâme'ye göre muhtasar halde aktarıldığı görülmektedir.⁵³ Her iki müellif de kıssayı aktardıktan sonra başka bir değerlendirme yapmamıştır.

Zikredilen tevbe/zühd kıssası tahlil edilecek olursa bunun gerçekliğini teyit edecek bir bilgi bulunmamaktadır. İbn Kudâme ve Sibt İbnü'l-Cevzî'de geçen isnad zinciri incelendiğinde İbrahim b. el-Cüneyd'in *Zühdü'l-mülûk* veya *er-Ravzatü fi zühhâdi'l-mülûk* adlı eserinden bahsedilir. Muhtemelen bu kişi *Kitâbü't-Tevvâbîn*'i neşredip notlandıran Hâlid Abdüllatîf es-Seb' el-Alemî'nin de işaret ettiği⁵⁴ muhaddis ve sûfi olan İbrâhîm b. Abdullâh b. el-Cüneyd el-Huttelî el-Bağdâdî (ö. 270/884) olmalıdır. Onun zühd ve rekâik üzerine kitaplarının olduğu ancak günümüze ulaşmadığı belirtilir.⁵⁵ Bu sebeple kıssanın alındığı söylenen kaynağa ulaşamadığımızdan ve literatürde detaylı bilgi bulamadığımızdan daha farklı bir değerlendirme yapamamaktayız.

İbn Kudâme'nin kitabı incelendiğinde İbrahim b. el-Cüneyd veya eseriyle ilgili başka bir bilgi verip vermediğine baktığımızda Ümmü'l-Benîn bt. Abdilazîz b. Mervân el-Ümeviyye'nin (ö. 117/735) tevbesinin anlatıldığı kıssanın isnad zincirinde İbrahim b. el-Cüneyd yer alır.⁵⁶ Ancak İbrahim b. el-Cüneyd'e ait olduğu rivayet edilen *Zühdü'l-mülûk* veya *er-Ravzatü fi zühhâdi'l-mülûk* kitabının adı başka hiçbir kıssa içerisinde geçmez. Bir diğer Abbâsî hanedan mensubu Musa b. Muhammed el-Hâşimî'nin tevbesi anlatılırken de isnad zincirinde, Ali b. Me'mûn kıssasının isnad zincirinde yer alan Abdülhamid b. Muhammed'in yer aldığı görülür.⁵⁷

O zaman zikredilen kıssanın gerçekliği ve bunun ne kadar doğruyu yansıttığı sorularının cevabı aranmalıdır. Bu noktada elde edilen verilerin yorumlanmasıyla tahminlerde bulunmak mümkündür. Ali b. el-Me'mûn'un tarihî şahsiyetinin gerçekliği ve siyasî hadiselerde fazla görünmediğinden hareketle, onun taht mücadelelerinin yaşandığı sırada küçük yaşta olduğunu veya genç yaşta öldüğünü akla getirir. Herhangi bir hastalığı sebebiyle kenara çekildiğini ya da çetin mücadelelerin yaşandığı ölümcül taht kavgalarından ve siyasetten gerçekten kendi isteğiyle uzak durduğunu veya durmak zorunda kaldığını ifade etmek mümkündür. Bunlarla beraber gerçekten de kendini dinî ilimlere/zühde verdiğini söylemek mümkündür ki belki de kıssa bu yönüyle gerçeklik teşkil etmektedir. Bu durumda kıssa tamamen doğru olmasa bile, Ali'nin siyasetten uzak durması

⁵³ Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu: Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârîhi'l-a'yân*, thk. Ammâr Bicavî (Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 14/226.

⁵⁴ İbn Kudâme el-Makdisî, *Kitâbü't-Tevvâbîn*, 200 (3. dipnot).

⁵⁵ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, ed. Beşşâr Avvâd (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 7/35.

⁵⁶ İbn Kudâme el-Makdisî, *Kitâbü't-Tevvâbîn*, 2001, 179.

⁵⁷ İbn Kudâme el-Makdisî, *Kitâbü't-Tevvâbîn*, 2001, 207.

ve belki de daha çok dinî hayata yönelmesi nedeniyle zaman içinde böyle bir kıssanın gelişmiş olabileceğini düşünebiliriz. Ancak bu yorumları tahminden öteye götürecek bir bilgi elimizde bulunmamaktadır.

Eğer gerçekte böyle bir olay yaşanmamışsa veya bir kısmı doğru olsa bile neden böyle bir kıssa ortaya çıktı/uydurma ihtiyacı duyuldu sorusu ve cevabı önemlidir. İbn Kudâme'nin dönemi ve eserlerini incelediğimizde, bu soruya dair bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. İçlerinden birçok âlim çıkaran Kudâme ailesinin en meşhur fertlerinden biri olan Hanbelî âlim İbn Kudâme Nablus'ta doğdu (541/1147). Bölgedeki Haçlıların zulmü sebebiyle ailesiyle Dımaşk'a göç etti (551/1156). Orada devrin önemli âlimlerinden dersler aldı. Daha sonra ilim tahsili için Bağdat'a gitti (561/1166). Devrin en büyük mutasavvıflarından Abdülkâdir-i Geylân'den (ö. 561/1166) ders aldı ve hırka giydi.⁵⁸ 575/1179 yılında Dımaşk'a kalıcı olarak yerleşti ve Selâhaddîn-i Eyyübî'nin (567-589/1171-1193) Haçlılarla olan mücadelesine katıldı (583/1187). Eyyübîlerle iyi münasebetler kuran İbn Kudâme'ye Şam Emevî Camii'nde Hanbeliler için kürsü verildi (617/1220).⁵⁹ İbn Kudâme yıllarca burada dersler verdi, onlarca talebe yetiştirdi ve eserler yazdı. İbn Kudâme, Ramazan Bayramı'na denk gelen 1 Şevval 620/28 Ekim 1223 günü Dımaşk'ta vefat etti ve Kâsiyûn dağı eteklerine defnedildi.⁶⁰

Hanbelî mezhebinin öğretilerini yeni nesillere aktarmak için gayret eden İbn Kudâme, selef akidesini sıkı bir şekilde savunmuş ve eserlerini bu minvalde yazmıştır. Aynı zamanda çok dindar ve mutasavvıf bir kişiliğe sahip olup cömertlik, keramet, takva ve zühd sahibi örnek bir âlimdi.⁶¹

Me'mûn döneminde yaşanan mihne hadisesinin ana tartışma konusu olan halku'l-Kur'ân (Kur'an'ın yaratılması), onun yazdığı aşağıdaki itikadî-kelâmî eserde yer bulmuştur. *Münâzara fi'l-Kur'âni'l-azîm* adlı bu eser halku'l-Kur'ân (Kur'an'ın yaratılması) üzerine kaleme alınmıştır. İbn Kudâme, bu eserde bidat ehli olarak nitelendirdiği biriyle Kur'an'ın yaratılması ve Allah'ın kelâmı olması hakkında yapmış olduğu münazarayı yazar. Eserinde Hanbelîler'in klasik olarak Kur'an'ın mahlûk olmadığına ilişkin görüşlerini savunur.⁶² Bir diğer çalışması *el-Burhân fi beyâni'l-Kur'ân* adlı eserini de Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusundaki tartışma üzerine yazmıştır. Eserinde Allah'ın kelâm sıfatı ve bu sıfatın mushafılgisi mezkûr bağlamında incelemektedir. Ayrıca o, mushafın mecazî değil gerçek Kur'an olduğunu ve Allah'ın kelâmının ses unsurunu ihtiva ettiğini ispatlamaya çalışır.⁶³

⁵⁸ Ebû'l-Ferec Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Aşmed b. 'Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî İbn Receb, *Zeylû tabakâti'l-Ħanâbile* (Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1952), 2/133.

⁵⁹ Nusret Dede, *İbn Kudâme Penceresinden Fıkıh Usûlü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 20-22; Eyyübîler ile olumlu ilişkiler tesis eden İbn Kudâme, Ebû'l-Kasım İbn Asâkir'in yeğeni olan Fahreddin gibi bazı Eş'arî isimlerle sorun yaşamıştır. Onun zamanında Dımaşk'ta Eş'arî-Hanbelî çekişmesi yaşandığı söylenebilir. bk. Halil Ortakçı, *İbn Asâkir* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023), 90-91.

⁶⁰ İbn Receb, *Zeylû tabakâti'l-Ħanâbile*, 2/142.

⁶¹ İbn Receb, *Zeylû tabakâti'l-Ħanâbile*, 2/134.

⁶² Koca, "İbn Kudâme, Muvaffakuddin", 20/141.

⁶³ Koca, "İbn Kudâme, Muvaffakuddin", 20/141.

Tahrîmü'n-nazar fi kütübi ehli'l-kelâm adlı eserinde de İbn Kudâme, Allah'ın sıfatları ve Kur'ân'ın yaratılması (halku'l-Kur'ân) konusundaki Selefi görüşü savunmaktadır. Bu eser, Selefiye içinde akılcılığın kapısını aralayan Hanbelî âlimi Ebü'l-Vefâ İbn Akîl'in (ö. 513/1119) şahsında başta Mu'tezile olmak üzere diğer grupların bidat ve sapkınlık olarak gördüğü kelimeler ve tasavvuf görüşlerine tenkit ve reddiye olarak yazılmıştır.⁶⁴

İbn Kudâme'nin zikredilen eserleri dışında makalenin konusunu da oluşturan Ali b. Me'mûn kıssası *Kitâbü't-Tevvâbîn* adlı eserinde geçer. Allah'ın affediciliğini temel alan eser, insanlara eğer tevbe ederlerse her durumda bu tevbeyle icabet edileceği ve bağışlanacakları umudunu vermektedir. Allah'ın af kapısının sürekli açık olduğu, çeşitli günahları işleyen ancak tevbe etmeleri sayesinde bağışlanan kişiler örnekleriyle gösterilmektedir. Eser Hârût ve Mârût adlı iki meleğin tevbeleriyle başlar. Hz. Âdem başta olmak üzere bazı peygamberlerin, geçmiş ümmetlerden bazı kimselerin, Hz. Peygamber ile bazı sahâbîlerin ve İslâm tarihinde meşhur olan çeşitli kişilerin samimiyetle Allah'a yönelip tevbe etmeleriyle ilgili kıssalar anlatılır. İbn Kudâme eserin yazılış amacını da kitabın başında tevbe eden bu kimselerin başlarından geçenlere karşı okuyucularda merak uyandırmak ve onların hallerine benzer hallerde sahip olmalarını arzularıyla örnek almalarını sağlamak şeklinde açıklar.⁶⁵

Yukarıda zikredildiği üzere selef akidesine sıkı bir şekilde bağlı olan İbn Kudâme'nin Me'mûn'un savunduğu halku'l-Kur'ân ve Mu'tezile anlayışına açıkça karşı çıktığı görülmektedir. *Kitâbü't-Tevvâbîn* adlı eserini mutasavvıf yönüyle yazan İbn Kudâme eserinde, her türden günahın ve kim olursa olsun her sınıftan insanın Allah'a tevbe etmesi durumunda bağışlanacağını işleyen bir içerik oluşturduğu görülmektedir. Eser her ne kadar çeşitli sınıflardan insanların tevbe ve affını ele alsın da Ali b. Me'mûn kıssası zımnî olarak kanaatimizce bazı mesajlar içermektedir. Hanbelî müellif İbn Kudâme tarafından Me'mûn'un seçilmesi veya bu kitapta yer alması onun Mu'tezile'yi resmî mezhep ilan etmesi ve âlimleri halku'l-Kur'ân konusunda mihneye uğratmasıyla zımnî olarak ilişkilidir. Kıssada kurgusal olarak Me'mûn, oğlu Ali'nin yaşattıkları ve ona öğrettikleri sayesinde bir dönüşüm yaşamış, tevbe etmiştir. Zindandakileri serbest bıraktığı gibi valilerine haksız uygulamaları terk etmeleri konusunda emir göndermiştir. Ayrıca âlimlerin meclisine gider olmuştur. Kurgusal da olsa bir anlamda Me'mûn'un yaptığı yanlışlardan döndüğü ve zımnî olarak tevbe ettiği vurgulanmıştır. Ancak Ali b. Me'mûn kıssasında mihne veya Mu'tezile ile ilgili bir unsur yer almadığı gibi Me'mûn'un geri döndüğü kararları arasında buna dair bir bilgi de yer almaz. Çünkü tarihî veriler yani gerçekte Me'mûn vefat ederken de mihne ile ilgili tavrının devam ettirilmesini vasiyet etmiştir.⁶⁶ Yani kıssa genel uygulamaları bağlamında Me'mûn'un kararlarında değişim yaşadığını söylemekte ve bu yönüyle gerçekte

⁶⁴ İbn Kudâme el-Makdisî, *Tahrîmü'n-nazar fi kütübi ehli'l-kelâm = Kelâm Kitaplarını Tetkik Etmenin Haramlığı*, çev. Rıza Korkmazgöz, ts., 36-37; Koca, "İbn Kudâme, Muvaffakuddin", 20/141.

⁶⁵ İbn Kudâme el-Makdisî, *Kitâbü't-Tevvâbîn*, 2001, 37.

⁶⁶ Dûrî, *Abbâsîler Tarihi*, 205.

çelişmemektedir. Ancak yine de Me'mûn'un burada debdebe içerisinde yaşaması, valilerinin halka zulmetmesi ve hapse atılanların varlığı gibi hususlarda kötü gösterilmiştir.

Nitekim *Kitâbü't-Tevvâbîn*'in tamamına bakıldığında mihne ve halku'l-Kur'an hadisesiyle ilgili başka bir bilgi daha bulunur. Mühtedî'nin (255-256-869-870) dilinden babası Vâsık'ın mihne hadiselerinden vazgeçmesine sebep olduğu rivayet edilen ve birçok kaynakta yer alan kıssa da yer alır.⁶⁷ Vâsık, mihneden vazgeçmeden önce mihneyi şiddetli bir baskıyla uygulamaktaydı.⁶⁸ Mezkûr kıssaya göre Şamlı olduğu bilinen yaşlı bir adam, elleri zincirli bir şekilde Vâsık'ın huzuruna çıkarılır. Halife ve oğlunun huzurunda mihne olaylarının başını çeken Mu'tezilî âlim İbn Ebî Duâd ile ihtiyar adam arasında münazara yapılır. Vâsık, ihtiyarın haklılığını gördüğü gibi bu durumdan etkilenir ve görüşünden dönerek mihne uygulamasından vazgeçer.⁶⁹ Bu hadisenin yanı sıra tarih kaynaklarında resmî olarak mihneden vazgeçilmesinin Mütevekkil döneminde olduğu zikredilir.⁷⁰

2.5. Kıssada Verilmek İstenen Mesajlar

Mezkûr kıssayı zımnî mesajların yanı sıra kitabın bütünü içerisinde de düşünmek gerekir. Her türlü sınıftan insanların tevbelerine dair pasajlar içeren kitapta Ali ile Me'mûn kıssası, aynı zamanda genel olarak her çağda hükümdarlara bir mesaj taşımaktadır. Ümmetin malıyla şatafatlı yaşayış ve halktan kopukluğa dikkat çekilmektedir. Ali'nin zâhid bir hamaldan gördükleri onu etkilemiş ve zühd yoluna girmiştir. Ali'nin bu tavrı ve yaşayışı da sarayın başındaki hükümdarı/halifeyi de kendi kararlarında sorgulamaya yöneltmiştir. Bu yönüyle de kıssanın genel bir hükümdar-zühd metaforu taşıdığını söyleyebiliriz. Kendi dönemindeki idarecilerle olan yakın ilişkisi ve gördüğü destekten hareketle onun yaşadığı dönemdeki idarecilerden çok genel bağlamda ve her dönemdeki okuyuculara mesaj vermek amacı taşıdığını düşünmekteyiz. Nitekim eserde birçok hükümdar, kral ve emîr ile ilgili tevbe kıssası geçmektedir.

Kıssada sadece hükümdarlar için mesaj yoktur veya sadece onlar için örneklik oluşturulmamıştır. Kıssada üç karakter bulunur ve bu üç karakter üzerinden üç sınıfa mesaj ve örneklik verilir. Hükümdar olarak Me'mûn, yaşayanlardan sonra kararlarında değişikliğe gider ve tevbe eder. Bu yönüyle o hükümdarlar için örneklik taşır ve onları doğru kararlar vermeye yönlendirir. Emîr Ali, saraydaki ahvâlden rahatsız olur ve doğru olduğunu düşündüğü zühd yoluna girer. Bu yönüyle hükümdarlar ve veliahtlara şatafatlı hayatlarından sıyrılarak hem Allah hem de halkla bağlarını koparmamaları yönünde

⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 11/271; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, ed. Muhammed Abdülkadir Ahmed Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 11/364. Değerlendirmeler için bk. Kadir Kan, *Abbâsî Halifesi Vâsık ve Dönemi (227-232/842-847)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 58-63; Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset* (İstanbul: Endülüş Yayınları, 2017), 324.

⁶⁸ Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004), 18; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 178-188.

⁶⁹ İbn Kudâme el-Makdisî, *Kitâbü't-Tevvâbîn*, 2001, 216-220.

⁷⁰ Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 18.

mesajlar sunar. Hamalsa sıradan bir kişidir. O belki de halkın çoğunluğunu temsil eder ve genel okuyuculara mesaj verir. Yaşadığı tüm zorluklara ve imtihana rağmen Allah'a olan teslimiyetini kaybetmez ve itaate devam eder. Yarın ahirette yaşadığı zorlukların mukafatını alacağını bilir. Bu yönüyle de o, etkileyici imanı saraydakilerin bile kendisini sorgulamasına sebep olur. Halka yaşanan sıkıntı ve sorunlara rağmen bu dünyanın bir imtihan dünyası olduğunu hatırlatır. Onlara sabrederek Allah'a itaat etmeyi öğretir.

Kıssada dikkat çeken bir diğer husus, Ali b. Me'mûn'un hamalın fakirliğine üzülerken halini düzeltmesi amacıyla ihşanda bulunmak istemesidir. Görevlilerden temiz para -yani bir anlamda eldeki bazı paraların mahiyetinin temiz olmadığını gösterir- getirmelerini ister. Ancak hamal bu paraya ihtiyacı olmadığını söyleyerek almak istemez ve de almaz. Hamalın elbetteki bu paraya ihtiyacı vardır. Ancak bunu kabul etmemesinin sebebi zımnî olarak o parayı kirli görmesi yani ümmetin malı -haksızca elde edilen ve kullanılan- olarak görmesidir. Muhtemelen sarayda verilmek istenen parayı bu yüzden kabul etmez.

Kıssada hem halifelerin hem de bazı zühd sahibi önemli kişilerin isimleri geçer ki bunların zikredilmesi okuyuculara örneklik taşır. Bunlar arasında Râşid Halifelerden Hz. Ömer⁷¹ ile adaleti ve uygulamalarıyla genellikle Râşid halifelerden sayılan Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz yer almaktadır.⁷² Diğer örnek olarak sunulan kişiler arasında en çok hadis rivayet eden ve fetva veren yedi fakih sahâbîden Abdullah b. Ömer el-Adevî,⁷³ muhaddis tâbiî ve zâhid Rebî b. Huseym el-Kûfî,⁷⁴ Medineli meşhur yedi tâbiî fakihinden biri olmakla beraber muhalif kimliğiyle mücadele eden çekinmeyen Saîd b. el-Müseyyeb el-Mahzûmî⁷⁵ ve muhadramundan olan ilk zâhidlerden Mâlik b. Dînâr el-Basrî⁷⁶ yer alır.

Yukarıda ismi zikredilenler iki sınıftan olup örnek olarak gösterilmiştir. Bir grup idarecilerden bir grupsa âlim ve zâhidlerdendir. İdarecilerden örnek seçilen Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülazîz adalet ve uygulamalarıyla İslâm tarihinde çok etkili olmuşlardır. Hatta onlar hakkında çeşitli menkıbe ve kıssalar ortaya çıkmıştır. Bu yönleriyle onlar tasavvuf/zühd kaynaklarında da sıkça yer almışlardır. Rebî b. Huseym, Abdullah b. Ömer, Saîd b. el-Müseyyeb ve Mâlik b. Dînâr siyaset ve ihtilaflardan uzak durmuş ancak yeri geldiğinde siyasete tepkilerini göstermiş, ilimle iştiğal etmiş, fetva vermiş, talebeler

⁷¹ Hz. Ömer'in adalet ve başarılı uygulamalarıyla ilgili birçok eser bulunur. Bk. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî ibnü'l-Cevzî, *Menâkıbu emîri'l-müminîn Ömer b. el-Hattâb*, thk. Zeyneb İbrâhîm Karut (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987).

⁷² Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî ibnü'l-Cevzî, *Sîre ve menâkıbu Ömer b. Abdülazîz*, thk. Naim Zerzur (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984).

⁷³ İlimi kişiliği için bk. Necmeddin Şeker, *Hz. Abdullah bin Ömer*, thk. Adnan Demircan - Şaban Öz (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 60-83.

⁷⁴ Salahattin Polat, "Rebî b. Huseym", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/495-496.

⁷⁵ Adnan Demircan, *İtaat ile İsyan Arasında Dört Âlim: Saîd b. Cübeyr, Saîd b. Müseyyeb, Hasan-ı Basrî, Zühri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2022), 98-120.

⁷⁶ Mehmet Demirci, "Mâlik b. Dînâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/505.

yetiştirmiş ve ellerindeki mal ve mülkü Allah yolunda harcamışlardı. Bu âlim ve zâhidler örnek yaşam ve mücadeleleriyle okuyucular için güzel misalleri teşkil etmiştir.

Kıssada geçen/seçilen âyetler de önemli mesajlar içerir. İlk âyetler hamalın Ali'nin sarayına götürölmek istenirken gitmek istememesi üzerine tehditvari bir şekilde götürölmeye üzerine hamalın söylediği âyetlerdir: “*Sevmediğiniz bir şey sizin için iyi olabilir.*”⁷⁷, “*Olur ki hoşlanmadığımız bir şeye Allah çok hayır koymuştur.*”⁷⁸. Gerçekten de âyetlerde zikredildiği üzere hamalın hoşuna gitmeyen ve zorla götüröldüğü bu hadise Ali'nin saraydan uzaklaşarak zühd üzere yaşamasına ve en önemlisi Müminlerin Emîri Me'mûn'un hatalarından dönmesine ve daha âdil olmasına vesile olmaktadır. Aynı zamanda okuyucular için de hayatta hoşlarına gitmeyen bazı şeylerin Allah'ın dilemesiyle daha hayırlı olabileceğine işaret etmektedir.

Kıssada saraydaki yiyecek, içecek ve şatafat da önemli yer tutmaktadır. Nitekim Ali hamaldan sonra hayat hikayelerinden örnekler okuduğu kimselerin dünya nimetlerinden uzak durmalarına işaret etmektedir. Bu minvalde Hz. Ömer'in o kadar nimetin içerisinde sade yiyecekler yemesi üzerine yanındakilerin Allah'ın daha güzel yiyecekler verdiğini söylemesi üzerine Hz. Ömer şu âyeti okumaktadır: “*Siz dünya hayatınızda bütün güzel şeylerinizi harcadınız.*”⁷⁹ Bir anlamda bu âyetle saraylardaki şatafat ve dünyayı temel gaye görüp nimetlere ölçsüzce dalma yerilmiştir.

Diğer âyetler ise Ali'nin babasına yazdığı mektupta ibret almasını istediği Fecr sûresinin ilk on dört âyetidir. Yaşanan hadiselerin üzerine bu âyetler Me'mûn'u ağlatmış ve sonrasında uygulamalarında değişikliklere gitmesine ve tevbe etmesini sağlamıştır. Fecr sûresinde geçen âyetlere bakıldığında geçmiş kavimlerden Âd ve Semûd ile Firavun'un işledikleri günahlar ve yaptıkları zulümler sebebiyle helak oluşları anlatılır. Ellerindeki imkânlar sebebiyle güçlerine güvenip inananlara zulmeden bu zalimlerin âdeta üst üste inen kamçılar gibi felâket üstüne felâkete uğratarak helâk edilşleri ibret tablosu şeklinde nakledilir.⁸⁰ Ali, Fecr sûresinin on dört âyetini okumasını söyledikten sonra nasihat kabîlinden sözlerini Nahl sûresinin 128. âyetiyle bitirir: “*Allah fenâlıktan korunanlar ve hep güzel davrananlarla beraberdir.*”⁸¹ Yani Allah'ın mezkûr âyetlerde zikredildiği üzere geçmişte şımarık ve kibirlerine kapılanlardan olmayan ve güzel işler yapanlarla beraber olduğu söylenerek kişinin bir seçim yapması istenir. Me'mûn da oğlunun bu tavrından ve âyetlerden etkilenmiş, kararlarını değiştirmiş yani tevbe etmiştir.

3. Sonuç

Araştırmaya, Ali b. Me'mûn'un hayalî/kurgu bir karakter olabileceği düşüncesiyle yola çıkıldı. Ancak ana kaynaklara gidildiğinde elde edilen bilgiler, Ali'nin Me'mûn'un oğlu ve

⁷⁷ *Kur'ân Yolu* (Erişim 15 Şubat 2024), el-Bakara 2/216.

⁷⁸ en-Nisâ 4/19.

⁷⁹ el-Ahkâf 46/20.

⁸⁰ Emin Işık, “Fecr Sûresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/290-291.

⁸¹ en-Nahl 16/128.

hanedan mensubu olduğu bu yönüyle tarihî varlığının kanıtlandığı görülmüştür. Ancak Ali'nin annesi, kardeşleri ve sonraki hayatı ve siyasî olaylardaki konumu hakkında diğer bilgiler meçhul olup ancak tahminlerde bulunabilmekteyiz.

Zikredilen kıssanın gerçekliğine dair cevabıysa elde edilen verilerin yorumlanmasıyla tahminlerde bulunarak mümkündür. Ali b. el-Me'mûn'un tarihî varlığının gerçekliği ancak siyasî hadiselerde fazla görünmemesinden hareketle, onun taht mücadelelerinin yaşandığı sırada küçük yaşta olduğunu veya erken yaşta öldüğünü ya da herhangi bir hastalığı sebebiyle kenara çekildiğini ifade etmek mümkündür. Ayrıca çetin mücadelelerin yaşandığı ölümcül taht kavgalarından ve siyasetten gerçekten kendi isteğiyle uzak durduğu veya durmak zorunda kaldığı belirtilebilir. Bunlarla beraber gerçekten de kendini dinî ilimlere/zühde verdiğini söylemek mümkündür ki belki de kısası bu yönüyle gerçeklik teşkil etmektedir. Bu durumda Ali'nin siyasetten uzak durması veya zühdü seçerek siyasetten kaçınması nedeniyle zaman içinde böyle bir kıssanın gelişmiş olabileceği akla gelmektedir. Ancak bu yorumları tahminden öteye götürecek bir bilgi elimizde bulunmamaktadır.

Selef akidesine sıkı bir şekilde bağlı olan İbn Kudâme'nin Me'mûn'un savunduğu halku'l-Kur'an ve Mu'tezile anlayışına karşı çıktığı açıkça görülmektedir. *Kitâbü't-Tevvâbîn* adlı eserini mutasavvıf yönüyle yazan İbn Kudâme, her türden günahın ve her sınıftan kim olursa olsun Allah'a tevbe etmesi durumunda bağışlanacağı fikrine sahiptir. Eserini de bu temayı işlemek için oluşturduğu görülmektedir. Kitap, her ne kadar çeşitli sınıflardan insanların tevbe ve affını ele alsada Ali b. Me'mûn kıssası bazı mesajlar içermektedir. Me'mûn'un seçilmesi veya bu kitapta yer alması onun Mu'tezile'yi resmî mezhep ilan etmesi ve âlimleri halku'l-Kur'an konusunda mihneye uğratmasıyla zımmen ilişkilidir. Bir anlamda Me'mûn, oğlu Ali'nin yaşattıkları ve ona öğrettikleri sayesinde bir dönüşüm yaşamış ve tevbe etmiştir. Yani bir anlamda Me'mûn'un yaptığı yanlışlardan döndüğü ve tevbe ettiği örtülü biçimde vurgulanmıştır.

Ancak mezkûr kıssada mihne veya Mu'tezile ile ilgili bir unsurun yer almaması dikkat çekicidir. Çünkü gerçekte Me'mûn vefat ederken de mihneye ilgili tavrının devam ettirilmesini vasiyet etmiştir.⁸² Yani kısası genel uygulamaları bağlamında Me'mûn'un kararlarında değişim yaşadığını söylemekte ve bu yönüyle gerçekle çelişmemektedir. Ancak yine de türlü nimet ve içkilerle debdebe içerisinde yaşaması, valilerinin halka zulmetmesi ve hapse atılanlar gibi hususlarda Me'mûn kötü gösterilmiştir.

Her ne kadar yukarıda zikredildiği üzere örtülü mesajlar içerse de mezkûr kıssayı kitabın bütünü içerisinde de düşünmek gerekir. Her türlü sınıftan kimselerin tevbeleri verilen kitapta İbn Kudâme'nin yaşadığı dönemdeki idarecilerden çok her dönemdeki okuyucularına mesaj verme amacı taşıdığını düşünmekteyiz. Çünkü İbn Kudâme dönemindeki idarecilerle olumlu ilişkiler tesis etmiştir. Dolayısıyla zaman ve mekân tahdidi

⁸² Dûrî, *Abbâsîler Tarihi*, 205.

olmaksızın her sınıftan okuyucu bu kıssalardan ders çıkarmalı, günahkârsa tevbe etmeli ve Allah'tan ümit kesmeyerek kendini düzeltmelidir.

Bir diğer vurgulanması gereken husus da kıssa/vaaz geleneğidir. Hükümdarlara bazen doğruları açıktan söylemek tehlikeli olduğu gibi mümkün de olmayabilmektedir. Ya da insanlara hata ve günahları söylenerek bunlardan vazgeçmelerini söylemek doğrudan etkili olmayabilir. Kıssalar/hikâyeler ve vaazlar vasıtasıyla idareci de dâhil olmak üzere her sınıftan insanın hayalî/kurgu karakterler üzerinden şekillendirildiğini veya mesaj verildiğini söyleyebiliriz.

Tüm bunlarla birlikte ister bir kısmıyla gerçek ister sonradan uydurulmuş bir kıssa olsun, Ali b. el-Me'mûn'un zühd yoluna girmesi ve Me'mûn'un kararlarını etkileme kıssası, oldukça ilgi çekicidir. Bu yönüyle; din, siyaset, tasavvuf ve tarih gibi birçok alan açısından değerlendirmeye açık önemli bir anlatı sunmaktadır. Bir diğer vurgulanması gereken husus *Kitâbü't-Tevvâbîn* adlı eser veya bu minvalde yazılan kitaplardaki olay ve kişilerin değerlendirilmesi İslâm tarihi çalışmalarına zenginlik katacaktır.

EK: ALİ B. ME'MÛN KISSASI⁸³

“İbrahim b. el-Cüneyd, *Zühdü'l-Mülûk* kitabında şu rivayeti Sâlih b. Abdilazîz isnadiyla zikretmiştir: Salih dedi ki: Bana amcam Abdülhamid b. Muhammed'in verdiği habere göre:

(a-Me'mûn'un Sarayında Ali)

el-Me'mûn, oğlu Ali'yi çok severmiş. Diğer evlatlarından üstün tutarmış. Ali, insanların en hoşu, en güzellerindenmiş. Hem edep sahibi hem de fasihmiş. Abdülhamid dedi ki: Saraya girdiğimde ondan yana meyledip selam verirdim. Kendisinde haya ve güler yüz görürdüm. Onda ne kibir ne de üstünlük hali görmezdim. Hizmetlileriyle şakalaşır, dostlarıyla latife ederdi. Gözlerimin gördüğü en eli açık, huyu güzel, özü tatlı kimseydi; işte öyle biriydi. Onu gördüğümde güzellik ve hoşluğundan gözlerimi alamazdım.

Zühdünün sebebi, bana azatlısı Şâkir'in anlattıklarında yatmaktaydı. Dedi ki: Çok sıcak, sam yeli esintili bir günde kumandan kubbesindeydi. Hizmetkâr Yümn geldi: “Ey Efendim! Müminlerin Emîri çağırıyor. Yemeğinin getirilmesini istedi; sizi bekliyor.” dedi. (Ali) “Vah! Sıcak yaman; sikar beni. Çıkasım da yok. Geri dön ve ona beni uyur halde bulduğunu söyle.” dedi. (Yümn) Gitti ve çok geçmeden döndü: “(Halife Me'mûn) İçeri gir, onu uyandır, buyurdu.” dedi. Bir an olsun oğlundan ayrı duramazdı. Ali istemeye istemeye kalktı ve yemeğe katıldı.

Ardından Müminlerin Emîri, nedimleriyle içki meclisine oturdu. Ali kalkıp çıktı. Mey içmezdi. Oradan ayrılıp sarayına gitti. Sarayda Dicle'ye bakan bir balkonun döşenip hazır edilmesini emretti. Su, buz ve güzel kokularla donattı. Tepeden örtülü bir koltuğa oturup insanları ve Dicle'yi seyre koyuldu. Şarkıcı cariyelerini ve nedimlerini çağırtdı.

(b-Ali'nin Bir Hamalı Seyretmesi ve Onu Huzuruna Çağırması)

Bu sırada bir hamal gördü. Öğle vaktiydi. Saray tarafına doğru geliyordu. Üstünde eski bir beyaz yün cübbe vardı. Ne gömlek giymişti altına ne iç donu. Sıcaktan ayaklarına kumaş parçaları geçirmişti. Pabuçları yırtıktı. Başında bir çaput vardı. Omzuna balta⁸⁴ ve sinisini asmıştı. Dicle'ye vardı. Teknelerden birine yakın oturdu. Emîr Ali gözlerini ayırmadan onu seyrediyordu. Sini ve baltasını yere koydu. Pabuçlarını çıkardı. Kumaş parçalarını ayağından attı. Dicle'ye eğilip el ve ayaklarını yıkadı. Yerine döndü. Bir heybe çıkardı ve açtı. İçinden farklı renklerde kuru kırıntı, bir de tahta çanak çıkardı. Çanağı yıkadı. Su doldurdu. Kırıntılarını suyun içine attı. Bir kese çıkardı ve açtı. İçinden tuz çıkarıp ekmeğe serpti; biraz da kekik. Kırıntılarını suyu eminceye kadar beklekti. Sonra bağdaş kurup kumlara oturdu. Allah Teâlâ'nın adını anıp iştahlı bir adam yiyeşiyle yedi. Bir yandan da Allah

⁸³ Kıssanın çevirisinde Sare Öztürk'ün yaptığı çeviri gözden geçirilerek alınmıştır. İbn Kudâme el-Makdisî, *Tövbekarlar Kitabı = Kitâbu't-Tevvâbîn*, çev. Sare Öztürk (İstanbul: Şule Yayınları, 2015), 176-183. Arapça aslı için bk. İbn Kudâme el-Makdisî, *Kitâbü't-Tevvâbîn*, 1984, 174-182; İbn Kudâme el-Makdisî, *Kitâbü't-Tevvâbîn*, 2001, 200-207.

⁸⁴ Metinde balta anlamına gelen “حجر” kelimesi geçmekle beraber kelimenin bohça, heybe anlamında “حوز” olma ihtimali vardır. Metinde geçen balta ibareleri bohça olarak da algılanabilir.

Teâlâ'ya şükrediyordu. Emîrin gözleri adamın üzerindeydi. Yemeğini bitirdi ve çanağı yıkadı. Kalan kırıntılarla beraber heybesini geri koydu. Tuz kesesinin ağzını bağladı. Kıyıya yaklaşıp avuçlarına su aldı. "Ey Efendim! Lütfettiğin bu nimet için hamdolsun sana. İhsanın için hamdolsun. Hamdolsun, şükürler olsun sana." dedi. Başımlı baltasına dayadı ve bir süre kumlara uzandı. Sonra uyanıp namaza hazırlandı ve akşamı kıldı.

Emîr, huzurunda beklemekte bulunan gılmâna, "Biriniz namaz kılan adama gitsin. Baltasıyla, sinisiyle onu alıp getirsin. Onu korkutmasın, yanıma varıncaya dek ona nezaketi elden bırakmasın." dedi.

Gılmândan biri onun yanına gitti. Selam verinceye dek namazının bitmesini bekledi. "Gelin, emîr sarayından eşya taşıyın," dedi. Adam, "Başkasını bulun, şimdi bedenim güçsüzdür." dedi. Gılmân, "Yer yakın, yük de hafif." dedi. Adam, "Yâ habibi! Bunu biliyorum. Benden başkasını bulun. Beni bu işten muaf tutun. Saraya girmek istemiyorum." Gılmân, "Geleceksiniz, kalkarsanız ne âlâ, yoksa kaldırırsınız." dedi ve sert konuştu. Adam kalktı, baltasını omzuna attı, sinisini yükledi. "Sevmediğiniz bir şey sizin için iyi olabilir."⁸⁵ ve "Olur ki hoşlanmadığımız bir şeye Allah çok hayır koymuştur."⁸⁶ âyetlerini okudu.

(C-Ali'nin Hamalı Sorgulaması ve Onun Verdiği Hikmetli Cevaplar)

Gulâm onu saraya soktu. Sonra yukarı çıkardı. O kılığıyla emîrin karşıındaydı. Emîr ona oturmasını söyledi. Nedimleri, "Emîrimiz! Bu kim ki, kirlilik ve necasetiyle oturmasını istersiniz!" dediler. O, "Susun!" dedi. Hamala, "Buralı mısınız?" diye sordu. "Evet," dedi. "Ne iş yaparsınız?" diye sordu. "Gördüğünüz gibi hamallık." dedi. "Bakımınıza kaç kişi muhtaç?" diye sordu. Hamal, "Hepimiz Allah'a muhtacıız. Bir yaşlı ve kötürüm anam, bir de yatalak ve kör kız kardeşim var." dedi. "Eşin, çocuklar?" dedi. "Eş ve çocuğum yok." dedi. (Ali) "Kazancınız ne kadar?" diye sordu. Adam, "Rızkım ne kadar verilirse. Nitekim bir gün geçmez ki, Allah Teâlâ'nın ihsanıyla yeterliliğimiz sağlanmasın." dedi. (Ali) "Her gün hamallık yapmayı kaldırabiliyor musunuz?" diye sordu. Adam "Sabah namazını kıldıktan sonra çıkıp öğlene dek rızka maruz kalıyorum. İkinci namazı edasına değin kendime vakit ayırıyorum. İkinci sonrasından geceye kadar dinleniyorum." dedi. Ali, "Geceye dinlenmiş olmuyor musunuz?" dedi. Adam, "Geceleyin dinlenirsem, beni kıyamet günü fakir bırakır." dedi. Ali anladı. "Tek başınıza yiyordunuz. Nasıl oluyor da anneniz ve kız kardeşinizle yemiyorsunuz?" dedi. Adam, "Onlar oruç tutuyorlar. Bende akşam yemeğimi iftarlarına denk getiriyorum." dedi. Ali, "Kırıntıları çıkarınız." dedi. O da heybesini açtı, içinden kuru kırıntılar çıkardı; kara, kırmızı, ak. Emîr bir süre kırıntıları süzdü. Düşünceliydi. Ardından, "Şâkir! Bana beş bin dirhem getir; temiz olsunlar. Ona ver, işlerini yola koysun." dedi. Bunun üzerine hamal, "Emîrimiz! Lüzum yok; o paraya muhtaç değilim." dedi. Ali alsın diye uğraştı ancak o almadı.

⁸⁵ el-Bakara 2/216.

⁸⁶ en-Nisâ 4/19.

(d-Ali'nin Hamaldan Etkilenmesi ve Ondan Dua İstemesi)

Ali, "Öyleyse yardımınıza ihtiyacım var" dedi. Hamal, "Sizin gibisinin bana ne ihtiyacı olabilir?" dedi. "Önemli bir şey," dedi. Elini tuttu, bir odaya götürdü. Yalnızdılar. "Hâlimi, hikâyemi, yerimi bildiniz. İçinde bulunduğum mülkü, dünya nimeti ve lezzetlerini gördünüz. Allah Teâlâ'ya dua edin; dünyadan zühd, ahirete rağbet edeyim." dedi.

Hamal, "Yâ habibi! Allah indinde dualık makamım yok ki. Yine de bir hikmet sahibi der ki: 'Bir şeyden korkan, gece yola koyulur.' Kendinizi her gün, her an, bir hayır hasletini uygulamakla yükümlü tutun. Bunu yaparsanız Allah Teâlâ'nın yardımıyla gayrete gelirsiniz. Bugünkü işinizi yarına bırakmayın. Taşıyabileceğinizden fazlasını yüklenmeyin. Sık sık ölümü hatırlayın. Ölümü hatırlamak azı çoğaltır, çoğu azaltır. Allah Teâlâ'dan sakının. Sözü dinleyin. Günahlardan uzak durun." dedi. Sonra ellerini kaldırdı. Başını eğdi. Gözleri yaşardı. "Ey göğü gücüyle havaya kaldıran, yeri isteğiyle yayan, iradesiyle yaratılmışları yaratan, arşa kudretiyle yerleşen; Mâlîke'l-Mülk, cebbârlar cebbârı, âlemlerin ilahı, rûz-i cezâ sahibi! Rahmetin, cömertliğin, kudretin hakkı için dünya sevgisini kulun, Allah kulu Ali'nin, kalbinden çıkarmanı dilerim. Hem onu rızana yaklaştırıp yasakladıklarından uzaklaştıracak amellerle emirlerini yerine getirmekte muvaffak kılmanı dilerim. Bizim ve onun sonu rızan ve affınla gelsin, ey en merhametli olan!" diye dua etti.

Ali'nin gözleri yaşardı. Ağladı, ağladı. Sonra hamala, "Bizden bir şey kabul etseydiniz" dedi. Hamal, "İstemem. İhtiyacım serbest kalışımı hızlı kılmanızdır." dedi. O da çıkmasını emretti. Hamal çıktı. Emîr yerine döndü. Düşünceliydi. Takati tükenmişti. Nedimlerine yöneldi. "Dostlar! Müminlerin Emîri'nin yemeğini görseniz. Konup kaldırılan yiyecek çeşitlerini görseniz." O, yemeği anlatmaya koyuldu. Sonra dedi ki: "Hamur işlerini görseniz; nasıl özenilir: İyi olsun, ak olsun, bir güzel öğütülmüş olsun. Unu önce kıllı kumaşla elenir, sonra kaba bezle, sonra ipekle. Ta ki sadece özü kalır. Ateşi kamışla yakılır. Alevi sönerse kamâri üdla tütsülenir. Çeşit çeşit yemekle pişirilir." Sonra ona sunulan çeşitleri saydı; sıcak, soğuk, yaş, kuru, tatlı, vesaire. "Bu hamalın yemeğiye gördüğünüzden ibaret. Sofrası hurma yapraklarından örülme bir sini." Başını eğdi. Bir süre parmağıyla hasır üstüne çizik çekti.

(e-Ali'nin İmkanlarını Sorgulaması ile Geçmişteki Zühd Sahipleriyle Kendisini Kıyaslaması)

Sonra, "Ey gulâm! Kütüphane bekçisi Münib'e git. Ömer b. el-Hattâb'ın (ra) hayat hikâyesini çıkarıp göndersin.". Gulâm gitti ve onu getirdi. Ali için karıştırmaya koyuldu. "Dinleyin, Müminlerin Emîri Ömer b. el-Hattâb'ın yemeği neymiş." dedi: "Su ve tuzla pişirilmiş deve kemiği. Elenmemiş arpadan yoğrulma birkaç yufka ekmek. Ona, 'Ey Müminlerin Emîri! Başka şey yeseniz; Allah, Müslümanlara bolca verdi' demişler. O da, "Hah! Allah 'Siz dünya hayatınızda bütün güzel şeylerinizi harcadınız.'⁸⁷ buyurup yedikleri yemekten dolayı ne kavimler kınadı." demiş.". Böylece Ömer b. el-Hattâb'ın (ra) hayat

⁸⁷ el-Ahkâf 46/20.

hikâyesini anlattı. Anlatırken gözleri yaşardı. Bitirince, “Ey gulâm! Münib'e söyle, Ömer b. Abdülazîz'in hayat hikâyesini çıkarıp göndersin.” dedi. Çıkarılıp gönderildi. Ali için karıştırıp nedimlerine anlatmaya koyuldu. “Hasret Günü, Allah kıyamet meydanında sahibinin sonunu nedamet kılacak bir karnı uzak tutsun!” dedi. “İşte Abdullah b. Ömer; sahâbe evladı arasında bir güzide. Canı üzüm çekmiş de ağzına almamış. İşte Saîd b. el-Müseyyeb; tâbiîn arasında bir güzide. 'Keşke Allah rızkımı çakıl taşı emmekte kılsaydı.' diyor. Çok gidip geliyorum bostana, utanıyorum. İşte Rebî' b. Huseym canı habîs (bir çeşit helva) çekmiş de ağzına almamış. Devam etti: “İşte Mâlik b. Dînâr; işte falanca, işte filanca.” Onu andı, bunu andı; hem gözleri yaşardı.

Ardından, “Canları lezzetli yemek hiç mi çekmedi! Ama baki olan için faniden geçtiler. Azı satıp, çoğu aldılar. Bu âlemde sabredip muratlarına erdiler. Dünyadan çıktıklarında açtılar, karnı boştular; yalın ayak ve çıplaktılar. Toprak bedenlerinden ne et ne içyağı yedi. Deriler kemik ve damar üstünde çürüdü gitti.” dedi. Bir ön kol çıkardı giysileri arasından; gümüş silindirdi sanki, etten ve yağdan yusuvarlak olmuş. “Bu ön kol (ve bu beden) size anlattığım yemek ve içeceklerle beslendi. Sonunda hamalın ön kolu gibi o da toprak altında çürüyecek.” dedi. Sonra gözyaşlarını saldı. Ağladı, ağladı. Biz, başında durmuş bekliyorduk.

(f-Ali'nin Saraydan Kaçışı ve Basra'da Zühd Üzere Yaşayışı)

Sonra “Ey gulâm! Kaldır şunları. Allah çirkin etsin! Bunlar kalp için ne öldürücüdür! Ne zararlı ne sefildir!” dedi. Kaldırıldı. Nedimler, hizmetliler ve gilmân gönderildi. Bir başınaydı, düşünceliydi. Kimseyi içeri almadı. Gecenin bir kısmı geçmişti. Bana seslendi: “Şâkir!”. “Buyur emîrim!” dedim. “İşte hazineler, saray içindeki her şeyle beraber onlara iyi bak. Ben efendime gidiyorum.” dedi. Efendimden kasıt babasıdır sandım. Çıktı ki başından aşağı bir izar, ayaklarında sandallar. Ali, “Kimse arımdan mumla gelmesin.” dedi. Bir küçük gulâmla çıkıp gitti. Hizmetkârlar ve diğer gilmân sarayda kaldı.

Sabahleyin gulâm ortada yoktu. Gün yükselince geldi. Emîri sordum. Gulâm, “Müminlerin Emîri'nin hanesine girmedi.” dedi. “Dicle'ye doğru seyretti. Bana, 'Burada dur; bir yere kıpırdama!' dedi. Nereye gitti, bilmem. Ama kayıkçının birine yanaşıp birkaç dinar uzattı. 'Vâsıt'ta önemli bir işim var. Beni hızla götürün.' dedi.” Kayıkçı kim olduğunu bilmiyordu. Kayığa alıp Vâsıt'a götürdü. Emîr Vâsıt'ta kalmadan Basra'ya yollandı. Kılık değiştirdi. O duru ten üstüne sert esvap giydi. Hamalda gördüğü benzeri bir sini satın aldı. Omzuna oturttu. Geçimini sağlayacak kadar çalıştı. Baş üstünde hem tüm hem parçalı taşıdı. Verileni geri çevirmedi. Gündüz oruç tuttu, yük taşıdı. Gece kıyamdaydı, namaz kıldı. Yalın ayak yürürdü. Ta ki ayakları parçalandı. Geceleyin mescitlerde kalırdı. Araya karışırdı ki kimse anlamasın. Çalıştı ve rabbine ibadet etti. Bu böyle senelerce sürdü.

Müminlerin Emîri (Me'mûn) olaylara vâkif olunca ufuklara, her memlekette valilere, yazılı emir gönderdi: Oğlu aransındı, bu işe gözcüler koyulsun. Ancak kimse durumuna vâkif olmadı.

(g-Ali'nin Basra'da Hastalanması, Ölümü ve Haberin Me'mûn'a Ulaştırılması)

(Bir süre sonra) Ali, bir mescitte rahatsızlandı. Hâli değişti. Hastalığı artınca bir Basra hanına girdi. Oradan oda kiraladı. Kendini bir kaba hasır üstüne attı. Baktı ki durumu ümitsiz, han sahibini çağırdı. Ona yüzüğünü ve bir de mühürlü mektup verdi: “Ölürsem başınıza gidiniz (valiyi kastediyor). Ona yüzüğümü gösteriniz. Yerimi bildiriniz. Bir de şu mektubu veriniz.” dedi.

Sonra öldü rahmetli. Han sahibi üstüne bir örtü çekti. Vali kapısına gitti. Seslendi: “Nasihat!” İçeri alındı. Yüzüğü gösterdi. Vali bakınca tanıdı. “Vah! Yüzüğün sahibi nerede?” dedi. Hancı, “Handa, odada ölüdür.” dedi. Mühürlü mektubu uzattı. Üzerinde, “Müminlerin Emîri el-Me'mûn'dan başkası açmasın.” yazıyordu.

Vali merkebine bindi. Hana vardı. Ali'yi sarayına taşıdı. Bedenine kâfur, misk ve amber sürdü. Mısır kıbtiyelerine sardı. Onu su yoluyla Me'mûn'a taşıdı. Kendisine yazılı haber gönderdi. Haberde hikâyesini anlatıyordu. Onu hanın birinde, altında yatak, yanında ağıtçı olmaksızın, bir kaba hasır üstünde, örtülmüş, gözleri kapalı, yüzü aydın, hoş kokulu bulmuştu. Vali hem yüzüğü hem de bulunan mektubu gönderdi.

Haber Müminlerin Emîri'ne ulaştı. (Ali) huzuruna çıkarıldı. (Me'mûn) kalktı ve (Ali'nin) yüzünden örtüyü kaldırdı. Eğildi, öptü, öptü, ağladı. Sonrasında sarayda bağırta, gürültü-matem.

(h-Oğlundan Me'mûn'a Nasihatler ve Me'mûn'un Tevbesi)

(Me'mûn) mektubu açtı. (Ali'nin) el yazısıyla şöyle yazıyordu: “Ey Müminlerin Emîri! el-Fecr suresini on dördüncü âyete kadar okuyup, okuduğunuzdan ders alınız. Biliniz ki, ‘Allah fenalıktan korunanlar ve hep güzel davrananlarla beraberdir.’⁸⁸”

Sonra Me'mûn emretti; (Ali) yıkanıp kefenlendi. Defin için çıkarıldı. Me'mûn cenazeyle yürüdü. Namazını kıldırdı. Mezara koyulunca hizmetlilere emretti: “Kabirden çıkın.” İçeri baktı ve “Oğlum! Allah rahmet eylesin. Dilek ve umutlarını gerçekleştiresin. Umarım ki Allah Teâlâ seni saadete kavuşturmuş, beni seninle yararlandırmıştır. Ne güzel evlattın! Allah seni Amca oğlum el-Mustafa'yla (sav) buluştursun. Bana da sabır ihsan etsin.” dedi.

Sonra, “Düzleyin.” dedi. Mezara girip tahtalarını örttüler. “Toprak atın.” dedi. Ayaktaydı. Üstüne başına toz isabet ediyordu. Hizmetkârlar ayaktaydı. Ellerinde mendillerle tozları silkeliyorlardı. “Bırakın beni!” dedi. “Ali toprak içinde çürümekte ve siz üzerimden toz mu silkeliyorsunuz!” Sonra, “Allah'ım! Onu sağlam söz üzere kararlı kıl!⁸⁹ Ey en merhametli olan! Seni, ondan razı olduğuma dair şahit tutarım.” dedi. Mektup elindeydi. Bırakmıyordu. Muhammed b. Sa'd et-Tirmizî'yi çağırdı. El-Fecr sûresini okumasını söyledi.

⁸⁸ en-Nahl 16/128.

⁸⁹ İbrahim sûresi 27. âyete telmih vardır. “Allah Teâlâ sağlam sözle iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sapsağlam tutar. Zalimleri ise Allah saptırır. Allah dilediğini yapar.”

et-Tirmizî okudu, Memûn ağladı. Ta ki, “*Şüphesiz rabbın her an gözetlemededir!*”⁹⁰ âyetine vardı O zaman kendini tuttu. Oğlu için bir milyon dirhem sadaka verdi. Zindandakilerin gösterilmesini istedi. Onları serbest bıraktı. Valilerine halka âdil davranmaları, hakkı alınmışlara haklarını iade etmeleri ve birçok şeyi terk etmeleri hususunda yazılı emir gönderdi. Sonrasında ne zaman onu ansa ağladı. Kederliydi. Artık onu hiçbir lezzet ya da şehvet tatmini rahatlatamazdı. Fukahâ meclislerine gider oldu. (Fukahâ ona) sabretmesi için destek oluyor, öğüt veriyorlardı. Ölünceye dek hâli böyleydi. Allah rahmet eylesin!”

⁹⁰ el-Fecr 89/14.

Kaynakça | References

- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Aras, Ömer. "Halid b. Yezid (ve Ailesi): Siyasi ve Kültürel Etkinliği Üzerine Değerlendirmeler". *Dergiabant* 5/10 (2017), 160-176.
- Ay, Mahmut. *Mu'tezile ve Siyaset*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Belâzurî, Ahmed b. Yaḥyâ b. Câbir. *Ensâbu'l-Eşrâf: thk. Suheyl Zekkâr*. Riyâd ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Bıyıklı, Murat. *Sâmerrâ*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.
- Bıyıklı, Murat. "Abbâsîler Dönemi Sosyal Hayatın Bir Göstergesi Olarak Kılık Kıyafet Kültürü (750-850)". *Amasya İlahiyat Dergisi* 18 (Haziran 2022), 9-47.
- Bozkurt, Nahide. *Me'mûn*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- Bozkurt, Nahide. *Mutezile'nin Altın Çağı: Me'mûn Dönemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *İmamet Mücadelesi ve Hâşimoğulları*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Can, Mesut. *Abbasi Siyaset Geleneğinde Sasani-Fars Tesiri: Fazl b. Sehl Örneği*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2016.
- Cirit, Hasan. *Halkın İslam Anlayışının Kaynakları: Vaaz ve Kısacılık*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002.
- Dede, Nusret. *İbn Kudâme Penceresinden Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Demircan, Adnan. *İtaat ile İsyan Arasında Dört Âlim: Saîd b. Cübeyr, Saîd b. Müseyyeb, Hasan-ı Basrî, Zührî*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2022.
- Demirci, Mehmet. "Mâlik b. Dînâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/505. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Dûrî, Abdülazîz. *Abbâsîler Tarihi: Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*. ed. Faik Akcaoğlu. çev. Asım Koç. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2020.
- Goeje, M. J. De (ed.). *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-hadâik fi ahbârî'l-hakâik (256-350/870-961)*. 4 Cilt. Leiden: E. J. Brill, 1871.
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*. ed. Beşşâr Avvâd. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Işık, Emin. "Fecr Süresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/290-291. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İbn Ebû Tâhir, Ebû'l-Fazl b. Tayfûr Ahmed b. Tayfûr Bağdâdî. *Târîhu (Kitâbu) Bağdâd*. ed. İzzet el-Attâr el-Hüseyîn - Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî. Kahire: Mektebetu Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1949.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî. *Cemheretu ensâbi'l-Arab*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1982.
- İbn Kudâme el-Makdisî. *Tahrîmü'n-nazar fi kütübi ehli'l-keâm = Kelâm Kitaplarını Tetkik Etmenin Haramlığı*. çev. Rıza Korkmazgöz, ts.
- İbn Kudâme el-Makdisî. *Tövbekarlar Kitabı = Kitâbu't-Tevvâbîn*. çev. Sare Öztürk. İstanbul: Şule

- Yayınları, 2015.
- İbn Kudâme el-Makdisî, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî. *Kitâbü't-Tevvâbîn*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- İbn Kudâme el-Makdisî, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî. *Kitâbü't-Tevvâbîn*. thk. Hâlid Abdullatîf es-Seb' el-Alemî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 2001.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Aḥmed b. 'Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşķi. *Zeylü tabakâti'l-Ḥanâbile*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1952.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*. ed. Muhammed Abdülkadir Ahmed Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Menâkibu emîri'l-müminîn Ömer b. el-Hattâb*. thk. Zeyneb İbrâhim Karut. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Sîre ve menakubu Ömer b. Abdülazîz*. thk. Naim Zerzur. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr. *İ'tâbu'l-Küttâb*. thk. Salih el-Eşter. Dımaşķ: Matbaatü Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye bi-Dımaşķ, 1380/1961.
- İbnü's-Sâî, Ebû Tâlib Tâciüddîn Alî b. Enceb b. Osmân el-Hâzin el-Bağdâdî. *Nisâ'ü'l-hulefâ el-müsemma Cihâtü'l-eimmeti'l-hulefâ mine'l-harâ'ir ve'l-imâ*. thk. Mustafa Cevad. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1993.
- İğde, Muhyettin. "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları". *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğın Teşekkül Süreci*. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2016.
- Kan, Kadir. *Abbâsî Halifesi Vâsik ve Dönemi (227-232/842-847)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Karakuş, Nadir - Hacısmailoğlu, Muhammed. "Kimya İlminin Öncüsü Olarak Kabul Edilen Bir Emevî Velihtı: Hâlid b. Ye'zîd". *Diyanet İlmi Dergi* 59/3 (2023), 1157-1178.
- Karataş, Hüsamettin. "Sakyamuni Buda'nın Tarihsel Kişiliğı ve Öğretisinin Yeni Bir Din Haline Geliş Süreci". *Dini Araştırmalar* 16/47 (Haziran 2013), 129-142.
- Koca, Ferhat. "İbn Kudâme, Muvaffakuddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/139-142. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kur'ân Yolu*. 15 Şubat 2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr/>
- Ortakçı, Halil. *İbn Asâkir*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023.
- Öngören, Reşat. "İbrâhim b. Edhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/293-295. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Polat, Salahattin. "Rebî' b. Huseym". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/495-496.

- İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Polatoğlu, Selahattin. "İhya ile İfsat Arasında Halife Mûtevekkil Dönemine (232-247/847-861) Farklı Yaklaşımlar". *İhyâ*. 2 Cilt. ed. Hüsamettin Yıldırım v.dğr. 2/393-418. Konya: Kitap Dünyası, 2022.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu: *Mir'âtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*. thk. Ammâr Bicavî. 23 Cilt. Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- Şeker, Necmeddin. *H. Abdullah bin Ömer*. thk. Adnan Demircan - Şaban Öz. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.
- Şenel, Samet. *Halife Me'mûn'a kadar İslâm Dünyasında Çeviri Faaliyetleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târihü't-Taberî: Târihü'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 11 Cilt. Mısır: Dârü'l-Meârîf, ts.
- Uyar, Gülgûn. *Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı (260/873'e kadar)*. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2008.
- Ya'kûbî, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer. *Târihu'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yazıcı, Hüseyin. "Hikâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/479-485. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yılmaz, Saim. "Muâviye b. Yezîd'in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğın Mervânîlere İntikâli". *İSTEM* 8 (2006), 187-206.